

१५

द्वितीया शा.

प्र
मानविक

१

७

संवित्प्रकाशः

The SAMVITPRAKĀŚA

BY

VĀMANADATTA

Edited with English Introduction

by

Mark S. G. Dyczkowski

This edition and introduction was produced as part of a project for Sampurnānanda Sanskrit University, Varanasi to edit Tantric Texts financed by the University Grants Commission. The editor was also financially assisted by the Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH).

INTRODUCTION

The Text and its Name

The Sanskrit text edited and published here for the first time of the *Samvitprakāśa* by Vāmanadatta is a philosophical tract of medium length the first section of which is framed in the form of a prayer addressed to Viṣṇu who is also variously called Hari, Mādhava, Viśudeva and Acyuta. What makes this text particularly interesting and important is not only the fine style in which it is written and the depth of its contents but the fact that it appears to represent a genre of Vaiṣṇava monism the existence of which has been virtually unknown. Although a Vaiṣṇava text, the idealist monism it presents is in many respects parallel to its Kashmiri Saiva equivalents. One could go so far as to say that just as we refer to the Saiva monism that developed in Kashmir between the 9th and 11th centuries as Kashmiri Saivism, we can analogously refer to the system expounded in this text, which was written in Kashmir probably sometime during the same period, as a form of Kashmiri Vaiṣṇavism. The similarities in style and conception between the *Samvitprakāśa* and Kashmiri Saiva literature in general makes this work an object of study for the modern scholar of Kashmiri Saivism just as it was for Kashmiri Saivites in the past. Thus, prior to its recovery in manuscript, we knew of the existence of the *Samvitprakāśa* almost exclusively through quotation in Kashmiri Saiva sources,¹ where references appear alongside those drawn from Saiva works with no incongruity.²

We have called our text *Samvitprakāśa* and this is the name by which it was generally known to Kashmiri Saivites, although it is also occasionally referred to by other names. Thus Bhagavad-

© Author

Price :

Year of Publication : 1990

Printed at the
Ratna Printing Works
(Photo-Offset Section)
Kamachha, Varanasi.

1. Dvivedi notes that Vāmanadatta's *Samvitprakāśa* is mentioned by Devarāja, a commentator on the *Nighantu*, L.A.S., II p. 73 with reference to Aufrecht, I p. 681.
2. The quotations drawn from the *Samvitprakāśa* found in Kashmiri Saiva sources are listed below, p. 34-5.

utpal calls it the 'Stuti',¹ 'Ātmasaptati'² and 'Samvitprakarana'³ in three single instances. These names seem to be derived from those of the sections into which the text is divided. In the two manuscripts used for this edition (see below), there are seven sections called 'prakarana'. In one of the manuscripts, the length of each section is noted by the scribe at the end of each one. They are:

	<i>Reported length</i>	<i>Actual length</i>
1) <i>Samvitprakāsha</i>	160	137 $\frac{1}{2}$
2) <i>Ātmasaptati</i>	59	59
3) <i>Vikalpaviplava</i>	61	59
4) <i>Vidyāviveka</i>	-	98
5) <i>Varnavikāra</i>	52	52
6) <i>Pannārthaaprakāsha</i>	22	27
7) ?	-	?

As the colophons do not mention the name of the text and neither does the author who refers to it simply as 'the work' (*kṛti*), one might be tempted to suggest that '*Samvitprakāsha*' is not the real title of all the text but just of the first chapter. That this may be the case seems to be supported by the name '*Samvitprakarana*' given as that of the source of a quote drawn from our text. As this reference is drawn from the first section it appears that in this case the name of the section of the text from which the reference is drawn is presented as if it were that of the whole text. That this happens is confirmed by the introduction of one reference as being from the '*Ātmasaptati*' which is, in fact, drawn from the second section which goes by this name. But that this principle is not uniformly applied is evidenced by the existence of one reference drawn from the first section that is said to be from the '*Stuti*'. Although the first section is indeed written in the style of a philosophical hymn addressed to Viṣṇu, the word '*stuti*' appears

in the title of the second section. Anyway, that '*Samvitprakāsha*' is not just the name of the first section but of all the text is confirmed by the fact that this is how the source is named even when other sections apart from the first are quoted. Even so, in so far as by far the greater majority of references are drawn from the first section, the name *Samvitprakāsha* frequently refers equally to both the text as a whole and a section of it.

Manuscripts and State of the Text

Only two manuscripts were used for this edition, namely :

A) Manuscript number 1371 deposited in the library of the Research Department, Jammu and Kashmir, Srinagar. It consists of twentyone oblong sheets of paper numbered one to twelve. It is written in fairly clear Devanāgarī, indicating, assuming its Kashmiri origin, that it is not very old. The text breaks off abruptly at the beginning of the seventh section. The sudden interruption of the text before the end of the page may be either because the scribe did not finish copying the entire text or else that this was the condition of the text in the manuscript from which he was copying. I am grateful to Professor R. Gnoli for having given me a copy of this manuscript.

B) The second manuscript is deposited in the central library of Banaras Hindu University, Varanasi and is numbered C4003. It is sixteen folios long, the sheets folding together as do those of a European book. Written in Sāradā characters, this manuscript is distinctly older than A. It breaks off at verse 90 of the fourth section and concludes with verses 23 to 27 of the sixth. The scribe writes at the end :

अतः परं यदा लेखकेन विस्मृतिवशात् ।
त्यक्तमासीत् तत् पृथक् पत्रवयान्तरं लिखितम् ॥
संवित्प्रकाशः ॥

A third possible manuscript is deposited in the Bhandarkar Oriental Institute, Poona, number 472 (1875-6), it is written in Devanāgarī script. Although the catalogue describes it as complete, it is just two folios long. Named *Samvitprakāsha*, it is attributed to Harṣadattasūnu.

Although manuscript A generally contains better readings than B, they not infrequently agree in readings that require emendation,

1. Sp. Pra., p. 97.

2. Ibid., p. 88. The printed edition introduces this quote from the *Samvitprakāsha* as belonging to the *Ātmasaptati*. Bhagavadutpal quotes from a *Ātmasaptati* (Ibid., p. 112), but this reference cannot be traced in the manuscripts of the *Samvitprakāsha* indicating either that this was a different text or that this verse was drawn from a missing portion of our text.

3. Ibid., p. 112.

indicating that they are derived from closely related sources which bear the defective text of an original common source. The main evidence to support this view is the condition of the first section of our text. Thus, whereas the length of the succeeding sections corresponds to that stated in the colophons, the first section which Vāmanadatta himself says is 160 verses long, runs into not more than 138. This discrepancy can be partially, at least, accounted for by the loss of the initial portion of the text. Thus, the beginning lacks the usual benedictory verse and starts very abruptly so that even though both manuscripts agree, there can be little doubt that the original text did not begin this way. Further evidence to suggest this is found in the *Lakṣmītantra*. The fourteenth chapter of this Tantra quotes extensively from the first section of our text.¹ As it happens, these references are all drawn in serial order from the *Samvitprakāśa*. The first of these verses, known to be from the *Samvitprakāśa* independently from references, is not found in the manuscripts. It seems quite reasonable to suppose that it comes from the initial, lost portion of our text. Apart from this omission, it appears from internal evidence that the text of the first section has suffered losses within it as well as additions. The edition of the text has therefore entailed the following emendations in its basic forms :

1) The second line of verse 10 is not found in either manuscripts as found in *Spandapradīpikā* (p. 112) where this verse is quoted. That the text has suffered a loss is supported by the 'yathā' in the first line which requires a 'tathā' in the second and so this line has been added in the critical edition. Similarly, the 'yathā' is the second line of verse 1/35 suggests the existence of another line containing 'tathā' or the like. Possibly L.T., 14/22 contains a modified version of this line but as its original form is uncertain the critical text has not been altered.

3) Line 1/37ab is not found in the manuscripts but has been added on the basis of a quote in *Spandapradīpikā* (p. 111) where this line is found. Conversely, although an extra line appears in verse

1. See below, p. 30-4.

1/57 which is missing in the quote found in *Spandapradīpikā* (p. 97), it has not been omitted in the critical edition.

Vāmanadatta, the Author of the *Samvitprakāśa*

Kashmiri Śaiva authors refer to the writer of the *Samvitprakāśa* as Vāmanadatta.¹ He himself confirms that this is his name in the concluding verses of each section.² He also says that he was born a brahmin in Kashmir and that he belonged to the Ekāyana.³ In this way he tells us that he was a Pāñcarātrin for it is to the Ekāyana that the Pāñcarātra affiliates itself. Thus Rāmānuja's teacher, Yamunācārya, who lived in South India about the middle of the tenth century wrote a work, now lost, called the *Kāśmīrāgama-prāmāṇya*. There he is said to have sought to establish the revealed character (*apauruṣeyatva*) of the Ekāyana branch of the white *Yajurveda* which Pāñcarātrins claim is the original source of their Agamic literature.⁴ The Pāñcarātra tradition considers the Ekāyanaveda to be a 'secret tradition' (*rahasyāmnāya*).⁵ But even so, the dominant feature of the Ekāyana is traditionally said by Pāñcarātrins to be its Vedic character which thus establishes the authority of the Pāñcarātra and its sacred literature. Revealed, according to the *Īśvarasamhitā*, to Śāṅkilya at the beginning of Kaliyuga by Śāṅkarṣaṇa, it is described as the Ekāyana Veda, being the one path to liberation. The word 'Ekāyana' appears already in the *Chāndogyopaniṣad* as the name of a 'fifth Veda' thus indicating the antiquity of early, possibly Vaiṣṇava, groups that referred to their scriptures in these terms.⁶ At any rate, the point is that the term 'Ekāyana' is

1. Jayaratha, for example, commenting on T.Ā., 5/154 cd-5ab writes:
गुरुभिः वामनदत्ताचार्येण भाषितमिति संविट्कारोऽ।
2. कृतिर्वामनदत्तस्य सेर्वे भगवदाश्रया S.P., 1/138.
Cf. ibid. 2/61, 3/60, 4/98 and 5/52.
3. एकाप्ने प्रसूतस्य कर्मीरेषु द्विजात्मनः ibid., 1/137.
4. Vedānta Deśika writes:
पथा वैकापतशाखायामपीचयेत्त तथा काशीरागमप्रामाण्य एवं प्रपञ्चतमिति नेह प्रत्युपते।
Pāñcarātrarakṣa, Vedāntadeśika granthamālā edited by Annangaracarya, p. 95. Vedāntadeśika repeats this statement in his *Nyāyapariśuṣṭi*, p. 168. See M. Narasimhacharya *Contributions of Yamuna to Viśiṣṭādvaita*, Madras: M. Rangacharya Memorial Trust, 1971 p. 12.
5. आद्यमेकाप्ने वेदं रहस्यानायसंजितम् । *Īśvarasamhitā*, 21/531.
6. काव्येदं भगवोऽध्येभि यजुर्वेदं सागवेदार्थवर्णं...वाकोवाक्यमेलायनम् ॥

extensively found in Pāñcarātra literature as a way of referring to the Pāñcarātra and its scriptures as affiliated to the Veda. Indeed, according to these sources, the Ekāyana is not just a part of the Veda but the 'very root of the tree of the Veda',¹ that 'stands at the head of the Vedas'.² Quite in keeping with Vāmanadatta's affirmation of his Ekāyana affiliations, the text confirms his thoroughgoing Vaiṣṇavism and his incorporation of Pāñcarātra concepts in places confirms his Pāñcarātra associations.³

All we know about Vāmanadatta is what he himself tells us in this, his only recovered work. He says that his mother was called Ratnādevī and that his father was Devadatta, the son of Rātradatti.⁴ He also refers to his daughter Vāmadevī who, he tells us, wrote a hymn to Viṣṇu, possibly called *Haristuti*.⁵ We must therefore distinguish our Vāmanadatta from the Vāmananātha, also known as Śrīvāmana and Hrasvanātha, who wrote the (A). *Dvayasampatti*, in so far as the latter was not the son of Devadatta but of Harṣadatta.⁶ Anyway, this text, which seems to have

1. आदिष्टोऽहं भगवता भवदर्थं तपोनिधे ।
इत्पुरुक्षाध्यापयामास वेदमेकायनाभिधम् ॥
2. मूलभूतस्तु महतो वेदवृक्षस्य यो महान् ।
सद्ब्रह्म वासुदेवाख्यं परतत्त्वेकांश्चयम् ॥

Pārameśvarasamhitā, jannapada, 1/32-3.

3. See below, p. 29.
4. प्राश्नसम्हिता, 2/38-9. For this and other references, see V. Krishnamachary's Sanskrit introduction to the *Lakṣmītantra*, Adyar Library Series no.87, Adyar, Madras 1975, p. 4-7. Also the Sanskrit introduction to the *Paramasamhitā*, Gaekwad's Oriental Series no. 86 Baroda, 1940, p. 29-33.

5. तथाद्युक्तं मद्दुहित्र्या वामदेव्या हरिस्तुतौ ॥
संख्या ४/७८cd.

6. तथाद्युक्तं मद्दुहित्र्या वामदेव्या हरिस्तुतौ ॥
संख्या ४/७८cd.

'Haristuti' may be the proper name of the text or simply a generic expression.

7. Sivopādhyāya writes: द्वयसम्पत्तिकारस्तु वामननाथो.....V.B., p. 78 and:
श्रीहस्तिकारस्तु वामननाथो.....इत्यादिनद्वयसम्पत्ती, ibid., p. 90.

Abhinava confirms the authorship of this work in the P.T.V., p. 198:
एष एव श्रीवामनविरचिते द्वयसम्पत्तिवार्तिकि उपदेशनयो बोधयः ॥

These references do not allow us to determine whether the name of this text was 'Dvayasampatti' or 'Adyavasampatti'. It may be the case that Abhinava's reference is to a second text which was a commentary - *vārtika* - of the (A) *Dvayasampatti*, but it seems more likely to me that was the

originally been a commentary on the *Vijñānabhairava* or, at any rate dedicates space to commenting on a verse from it, is entirely Śaiva. Similar considerations cast doubt on the identity of our Vāmanadatta with the author of the *Svabodhodayamāñjari*. The author of this short but interesting yogic tract, cast in the style of the *Vijñānabhairava*,¹ identifies himself as Vāmanadatta, the son of Harṣadatta.² Thus, there can be no doubt that there were at least two Vāmanadatta's known to Kashmiri Śaiva authors by Abhinavagupta's time.

Again, Yogarāja quotes a verse as being by Viravāmaka which translated reads : "We worship (the deity) incessantly by means of the transcendental fire sacrifice in which the fuel is the forest of duality and death itself the human victim (*mahāpaśu*)."³

Although this verse cannot be traced in the manuscripts of the *Samvitprakāśa*, they are incomplete and it could, anyway, have been drawn from another work by our Vāmanadatta. However, this does not seem very likely in so far as the form of the 'transcendental fire sacrifice' is drawn from a model that is clearly more Śaiva than Vaiṣṇava. The word 'vīra' in the author's name

original title of this work and that it was indeed a commentary. The lengthy quote in V.B., p. 78-9 certainly reads like a commentary on verse 90 of the *Vijñānabhairava*. *Bodhavilāsa* seems to have been another name for this work. One manuscript (no. C 4719) is deposited in the Central Library in Banaras Hindu University, Varanasi and is listed as being by the son of Harṣadatta. Rastogi, (the *Krama Tantricism of Kashmir*. Motilal Banarsiādass, Delhi 1979, p. 182) notes the existence of a Sāradā manuscript in Poona (BORI no. 472 of 1875-6) of the same work going by the name 'Bodhavilāsa'. The colophon reads :

दाकदेशसमुद्भूतो मीमांसावक्तव्यरी ।
हर्षदत्तेति नामातु तस्य सूनोरियं कृतिः ॥

1. The *Svabodhodayamāñjari* is quoted in Sp. Pra. p. 126 and in T.Ā., vol. II, p. 4. A number of manuscripts of this text are available under various names including 'Svabodhamāñjari' and 'Subodhamāñjari'. Two manuscripts are deposited in the Central Library in B.H.U. numbered C 4255 and C100. This text, which is well work editing, is typical of a class of short tracts dealing with monistic Yoga of the type found in the *Vijñānabhairava*. Another such text is the *Nirvāṇayogottara* quoted by Yogarāja in his commentary on the *Paramārthasāra* (p. 160), a manuscript of which is deposited in the Central Library in B.H.U. (no. C 4246).
2. The colophon of B.H.U. manuscript no. C 4255 reads :
मीमांसावक्तव्यरी । एष हर्षदत्तात्पुरुषः ॥
3. P.S., p. 146. Quoted below, p. 36.

lends further weight to the view that this verse is drawn from a work written by a Saiva, rather than Vaiṣṇava, author. Thus, it is not at all certain whether Vīravāmanaka and our Vāmanadatta were the same person. The same uncertainty prevails concerning Abhinavagupta's reference to a Vāmanaka as one of his teachers in the *Tantrāloka*.¹ Although Abhinavagupta does refer to Vāmanadatta with respect in one place as 'guru' he may simply mean that he was one of his venerable predecessors or elder contemporaries rather than literally his teacher. However, even though Abhinavagupta was averse to Vaiṣṇavas, as are Saivites in general, he was prepared to concede that the views of others were valuable even if they taught what he considered to be lower doctrines. Thus he wrote that : "I myself, for this very reason, have frequented, moved by curiosity for lower doctrines and scriptures, masters of all sorts, logicians, Vedic scholars, Buddhists, Jainas and Vaiṣṇavas etc."² Perhaps Vāmanadatta was one of these Vaiṣṇava teachers to whom Abhinava refers. If so, Vāmanadatta was his elder contemporary thus placing him in the beginning of the eleventh century. Again, Bhagavadutpal quotes Vāmanadatta frequently and, although his date is uncertain, we can be sure that he was not prior to Utpaladeva, Abhinava's grand-teacher, as he also quotes from his *Īśvarapratyabhijñākārikā* in a number of places.³ But although we can thus be sure that Vāmanadatta was not later than Abhinavagupta there is no certain evidence available at present to establish a minimum date for him. Even so, it seems to me that Vāmanadatta was probably either an elder contemporary of Abhinavagupta or belonged to the generation just preceding him. At any rate, there seems no reason to doubt that he lived and wrote in Kashmir sometime between the 9th and 12th century, that is, during the period of Kashmiri Saivism's most vigorous growth. This was a period during which such a large number of Kashmiri scholars and religious men turned their attention to writing and teaching that in many

cases it is hard to decide who preceded whom and, indeed, many were contemporaries of different ages. The style and content of Vāmanadatta's work is in itself eloquent testimony to his belonging to this rich period of India's religious history.

The Vaiṣṇava Monism of the Samvitprakāśa

Samvitprakāśa, the title of the first chapter, coincides, as we have seen, with the name of the entire text and, in fact, the symbolic notion of consciousness as luminous is indeed one of the major themes of the text as a whole and of the first chapter in particular. Vāmanadatta, like the Pratyabhijñā philosopher, Utpaladeva, makes extensive use of this analogy thus imparting a Pratyabhijñā-like tone to his mode of discourse. This feature markedly distinguishes Vāmanadatta's work from another monistic Vaiṣṇava tract that has come down to us and that we know was studied in 10th century Kashmir, namely, the *Paramārthasāra*, also known as the *Ādhārakārikā* written by Patañjali, alias Śeṣa, traditionally identified (certainly mistakenly) with the author(s) of the *Mahābhāṣya* commentary on Pāṇini's grammar and the *Aphorisms on Yoga*. Thus, although the latter work is monistic, conceiving the one ultimate reality to be Viṣṇu who is pure consciousness, just as Vāmanadatta does, light analogies are virtually absent.¹ This divergence is emblematic of the divergent approach the two authors adopt to establish their monism and the aspect of the unity of reality which they have chosen to fix their attention upon. Ādiśeṣa's work reads much like a short treatise on Advaita Vedānta, indeed the author is represented as one who 'knows the Veda and its limbs' and as 'having seen all the Vedāntaśāstra,' on the basis of which he wrote his work.² Instead of the neuter Brahman, however, we find

1. The only verse in the *Ādhārakārikā* in which ultimate reality is clearly understood as being light is the following:

विगतेषामि: एक्टिकः स्वप्रभया भाति निर्गलो पट्टैः

विद्युतीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निष्पाधिः ॥

In another place the Self is compared to the Sun:

यदवत् सवितर्युदिते करोति कर्ताणि जीवोकोऽयम् ।

न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापि ॥

Ibid., 13.

Ā.K. 60. Cf. Ibid., 23.

2. त्वं साक्षवेदवेता..... ibid., 4, also:

1. आह अन्येऽपि धर्मशिववामनकोद्भवत्शीभूतेशभास्करमुखप्रमुखा महान्तः॥
T.A., 37/62.

2. T.A., 13/345 b-346a.

3. The *Īśvarapratyabhijñā* is quoted in Sp. Pra., p. 84, 87 and 124.

find Viṣṇu who is represented as the supreme soul (*paramātman*), but even though he is characterised as the 'cause of creation, persistence and destruction'² the universe is Viṣṇu's Māyā which is unreal.³ Clearly, there is a palpable contradiction here but even so, Ādiśeṣa remains true to his Vaiṣṇava creed and so refuses to take recourse to Advaita Vedānta's solution to this problem by making a distinction between the pure absolute - Brahman - which is eternally just as it is, unrelated to diversity in any way except as the reality behind an illusion, and the personal God - Īśvara - Who creates, sustains and destroys all things that, like the world he seemingly creates, is real only to the extent that he is the Brahman that appears to be him. Thus Ādiśeṣa makes free use of the entire gamut of standard analogies to explain in what sense Viṣṇu's Māyā is just an unreal illusion : it is like the water in a mirage (*mrgairṣṇikā*), the silver seen in nacre, the snake in the rope, the two moons mistakenly perceived by someone with an eye disease.⁴ The specific character of individual things that appear to exist in the illusory world of Māyā is similarly explained by taking recourse to the standard Advaita notion of limiting adjuncts (*upādhi*) produced by ignorance. The analogy is also the well known Advaita one of the sun that shines reflected in different pools of water-just so the Supreme Self appears diversified in the things of the world, established as it is in all the limiting

वेदान्तशास्त्रमधिले विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।
आर्यपञ्चाशीत्या बबन्ध परमार्थसारभिदम् ॥

1. परं परस्याः प्रगृहते रनादिमेकं निविष्टं बहुगा गुणाशु ।
सर्वलयं सर्वचराचरारथं त्वमेव विष्णुं शरां प्रपद्ये ॥
Ibid., 1.
2. नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्वस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥
Ibid., 67.
3. बुद्ध्यैवगसत्यनिर्दं विष्णोमयात्मानं जगदूपम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
Ibid., 74.
4. गृगुत्ताणायामुदकं प्रत्यौ रनतं भुजङ्गमो रज्जनाम् ।
हैरिकिवन्द्रमुगवद् प्रात्तं निधित्तं जग् ॥
Ibid., 22.

Ibid. 87.

conditions that delineate apparently existing objects.¹ Consequently, even though Viṣṇu is said to be the creator, Ādiśeṣa declares that : "Just as there is no cause of the creation and destruction of the snake (mistakenly perceived) in the rope, so too there is no cause here of the arising and destruction of the universe."² Thus, just as at the cosmic level the ultimate principle does nothing, so too at the individual level, the Self, like the Sāṃkhyan *Puruṣa*, is perfectly inactive. We can contrast this view with that presented by Abhinava in his Saiva adaptation of this text.³ Abhinava agrees with Ādiśeṣa that the individual soul merges into the Brahman when he overcomes Māyā and that it consists essentially of thought constructs centred on duality.⁴ Ādiśeṣa says that this takes place when the soul realises that Viṣṇu's Māyā is insubstantial like the snow, foam or bubbles formed from water or the smoke that issues from a fire.⁵ The practitioner must constantly refresh this awareness (*bhāvanā*), through it he is liberated by becoming one with the Brahman. According to Abhinava, however, contemplative insight (*bhāvanā*) into the nature of the principles of existence is the result of realising one's own universal "I" consciousness that is experienced not just as the one universal consciousness which is the passive ground of Being but as supremely active, thus he writes :

1. यदवद् दिनकर एको विभाति सलिलाशयेत् सर्ववृ ।
तद्वत् सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥
Ibid., 23.
2. रज्ज्वां भुजङ्गदेहुः प्रभवविनाशी यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशो न च कारणमस्ति तद्वदित्तः ॥
Ibid., 50.
3. Abhinavagupta adapted the Vaiṣṇava *Paramārthaśāra* to express the Saiva position. For details see K.C. Pandey 'Abhinavagupta' Chowkhamba, Varanasi 1963, p. 63-7.
4. इथं हेतविवले गणिते प्रग्रन्थं च गोहनी गायाम् ।
परिलेले गणितं शोरे शीर्षिव गहयणं लभी स्यात् ॥
P.S., 51.
5. Note that in order to distinguish Abhinava's *Paramārthaśāra* from that of Ādiśeṣa, I call the latter *Ādhūvākārikā*.
- हिंकेनबुद्विदा इव जलस्य पूर्णो यथा चत्तेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैषा कीर्तिता विष्णोः ॥
A.K., 56.

"I am the Lord who playfully propels the machine of the wheel of energies. My nature is pure and I hold the position of the Lord of the great wheel of energies. It is in me alone that all things manifest as do jars and other (objects) in a clean mirror. Everything extends out of me as does the wonderful diversity of dreams from one who sleeps. I myself am all things (and they are related to me) like hands, feet and other (limbs are related to the) body. I alone manifest in all this like the light (that shines) in (all) existing things."¹

While Abhinava affirms the activity of the Self which he understands to be not just a knower but also an agent, Ādiśeṣa categorically denies that the Self is active. Present in the body the Self is the embodied soul (*dehi*), his presence stimulates the activity of the body, mind and senses, but he does nothing, just as the magnet that attracts iron to itself is inactive.² Thus :

"The embodied soul sees, hears, smells, touches, tastes and perceives but in so far as he (as the Self is really) devoid of intellect, senses and body, he does nothing."³

Abhinava modifies this verse to fit his own view and places it at the conclusion of his previous statement concerning the experience of the Self's authentic nature as the agent of creation etc., thus his version reads :

"Even though the one who sees, hears and smells, being devoid of the senses and body does nothing, it is I alone who

1. इति शक्तिचक्रयन्तं क्लीडायोगेन वाहयन् देवः ।
अहमेव गुद्धरूपः शक्तिमहाचक्रनायकपदस्थः ॥
मयेव भासि विश्वं दर्पणं इव निर्मले घटादीनि ।
मतः प्रसरति सर्वं स्वप्नविचिन्तयिव सुप्तात् ॥
अहमेव विश्वरूपः कर्त्तवरणादिस्वभाव इव देहः ।
सर्वस्मिन्नहयेव स्फुरामि भावेषु भास्त्वरूपगिव ॥
P.S., 47-9.
2. मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति कर्मणि ।
तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि न करोति किञ्चिदपि ।
यद्युद्बद्धेतनगणि सन् निकटस्ये भास्मके भ्रमति लोहम् ।
तद्युक्तरणसमूहस्येष्टि चिदधिष्ठिते देहे ॥
A.K., 11-12.
3. द्रष्टा श्रोता ध्राता देहेन्द्रियवर्जितोऽप्यकर्त्तव्यः ।
सिद्धान्ताभासत्कारिचत्रानहमेव रचयामि ॥
P.S., 50.

Ibid., 62.

deploy the various reasonings of the philosophies and scriptures."¹

According to Ādiśeṣa there is no agent because there is nothing in reality for him to act upon. Abhinava and Ādiśeṣa agree that the Lord is not affected by the troubles of the world, it is the deluded who are peaceful, happy or sad according to their state of mind.² The Self seems to act due to the activity of the mind etc., just as the sun reflected in running water seems to move. Again, although the Self is omnipresent, it is manifest in the intellect just as Rāhu becomes visible when he devours the moon during an eclipse.³ Thus Ādiśeṣa's system tends towards a monism of the Advaita Vedānta type and develops the Sāṃkhya theme of *Puruṣa*'s passivity with respect to *Prakṛiti*, here identified with Māyā. The embodied soul does nothing, it is Māyā that acts. The Self seems to be an agent and enjoyer only because of its association with the body.

Now, even though Vāmanadatta agrees with Ādiśeṣa that there is only one reality and that it is pure consciousness which he praises devoutly as Viṣṇu, he sets off on a different tack to present and establish his monism. Like all monists, Vāmanadatta stresses in various ways the indeterminate nature of the one reality : it is not exclusively one or other of possible prototypical categories that characterize things such as subject and object, inner and outer

1. द्रष्टा श्रोता ध्राता देहेन्द्रियवर्जितोऽप्यकर्त्तव्यः ।
सिद्धान्ताभासत्कारिचत्रानहमेव रचयामि ॥
P.S., 50.
2. शान्तं इव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्टं इव मूढं इव मूढो
व्यवहारथो न पुनः परमार्थतः ईश्वरो भवति ॥
A.K., 34.
Cf.
शान्ते शान्तं इवाप्य हृष्टे हृष्टो विमोहयति मूढः ।
तत्त्वगणे साते भगवान् न पुनः परमार्थतः स तथा।
P.S., 38.
3. गच्छति गच्छति सलिले दिनकरबिन्दु स्थिते स्थिति याति।
अन्तकरणे गच्छति गच्छत्पात्मापि तद्वदिह ॥
राहुरदृश्योऽपि यथा शशिविम्बस्यः प्रकाशते जगति।
सर्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिरथो दृश्यतामेति ॥
A.K., 17-8 Cf., P.S. 7-8.

etc., and it is beyond conceptualization and hence speech.¹ This implies, according to Vāmanadatta, that the duality verbal expression necessitates is not real but is merely a conceived idea² thus distinctions such as that between subject and object are false.³ However, this does not mean that the world and those that perceive it are unreal illusions. The world of things cannot be based on their non-existence.⁴ Vāmanadatta stresses that the appearance of an illusory snake would not be possible if there were no rope.⁵ Māyā is not the illusory world, it is the false knowledge of ignorance which perceives duality in Viṣṇu who is one and non-dual. When this Māyā is destroyed one perceives ultimate reality as it is.⁶ The world is not unreal, on the contrary it is as real as Viṣṇu himself who making it as he pleases, is one with it.⁷ Thus, according to Vāmanadatta, the world is actually created, sustained and destroyed by Viṣṇu who, in doing so, forms himself into the universe thus assuming his external form to then revert to his own internal, undifferentiated nature when it is destroyed. Vāmanadatta thus develops a peculiar position of his own here. According to him, it is possible to explain the generation of the world both in terms of real and apparent change. The Advaita view maintains that the world is a product of a seeming change in the Brahman, like the apparent change that takes place when we perceive a rope mistakenly to be a snake. This view is sharply contrasted with the one that asserts that the Brahman changes into the universe by altering itself, like milk that becomes curd. Vāmanadatta accepts both as equally possible explanations :

"He whose unique nature is supremely pure consciousness alone assumes physical form. This can be explained both in terms of real and apparent change. (Explained as merely) apparent change, it is You, O Acyuta (Who persist unchanged although) it

1. S.P., 1/1-3.
2. Ibid., 1/8.
3. Ibid., 1/28.
4. Ibid., 1/111b.
5. Ibid., 1/100a.
6. Ibid., 1/102b-3.
7. Ibid., 1/99.

appears to be otherwise. (And as a) real transformation, it is always You (who, although essentially the same, assume many forms) just as gold (fashioned into an) earring (remains gold)."¹

Even so, Vāmanadatta stresses that subject/object distinctions are not ultimately real. It is the notion based on duality (*bhedasamkalpa*) that splits up the unity of consciousness into subject and object, inner and outer.² Both the condition of the subject and that of object are states of Viṣṇu who is the one, pure consciousness and so they are ultimately false in themselves.³ It is only the foolish who, seeing the world of subjects and objects, believe that that is the way things are also within Viṣṇu⁴ whereas he is really beyond all phenomenal being and hence contamination by such relative distinctions. As Viṣṇu is the universal nature of all things - like the gold of gold ornaments - there can be no distinction within him.⁵ There can be no time or space within him who is the one support of all, and consists of all things while at the same time transcending all particulars.⁶

Thus, Māyā is the ignorance or false knowledge of duality. The way this false knowledge operates is through language for that which is undivided within one's own consciousness appears to be fragmented when it reaches the plane of speech.⁷ Duality is just the way we talk about things and hence think about them. The primary form of this duality is that between subject and object. But if we reflect upon this relation and what it entails we discover that it is not as it initially appears to be. Objectivity (*meyatva*), Vāmanadatta argues, amounts to a state of limitation and the exclusion of elements one from another (*pariccheda*), and this doesn't take place within consciousness (*jñāna*)⁸ which is not an object of knowledge but the prerequisite condition of all knowledge. Indeed it is this, the ultimate nature of the perceiving

1. Ibid., 1/104b-6a.
2. Ibid., 1/1.
3. Ibid., 1/28.
4. Ibid., 1/51.
5. Ibid., 1/109-11.
6. Ibid., 1/102.
7. Ibid., 2/19.
8. Ibid., 2/21.

consciousness (*graha*) of both subject and object, that is real and persists when they cease : all else is false.¹ The notions that 'this is other than me' and 'I am different from that' run contrary to oneness and cannot persist even for an instant² and they do not in fact do so for all thought is momentary. In reality cognitive consciousness (*jñāna*) shines by itself, it does not require any object.³ The status of things as objects of knowledge is not due to some inherent attribute they possess of themselves, but is due to their relation to a perceiving subject, while the subjectivity (*mātrtvā*) in the perceiving subject has no existence apart from the object.⁴ The establishment (*siddhi*) of truly existing things is independent (*anapekṣa*). There is neither subjectivity nor objectivity in those things that are independent.⁵ Similarly, if it is impossible to conceive of knowledge with no field of application (*vishaya*), it is also impossible for this field to exist without content (*visayin*).⁶ The same argument holds good with relation to action (*karma*) and the agent. Action pertains to that which is made manifest by consciousness (*prakāṣya*) but this can have no existence in the absence of an agent,⁷ but as nothing is manifest but consciousness itself there can be no question of action or agency.

At the same time, however, Vāmanadatta affirms that Viṣṇu, the consciousness which is the one ultimate reality, is genuinely creative. The entire universe arises out of him⁸ and he precedes and supports all the business of daily life (*vyavahāra*), be it that of the body, speech or mind.⁹ As consciousness, Viṣṇu is the unique cause of all things,¹⁰ and nothing can act apart from him¹¹ for all that is impelled to action in any way is ultimately impelled

1. Ibid., 2/26.
2. Ibid., 2/29.
3. Ibid., 2/33.
4. Ibid., 2/51.
5. Ibid., 2/52.
6. Ibid., 3/33.
7. Ibid., 2/54.
8. Ibid., 2/55.
9. Ibid., 1/93.
10. Ibid., 1/71.
11. Ibid., 1/74.

by consciousness, the one reality.¹ Thus what Vāmanadatta means when he says that "creation has no being (*sattā*) ; being pertains to consciousness" is not just that all this world of the fettered (*samsāra*) is merely an imaginary notion (*vikalpa*),² but that, unlike consciousness which requires nothing, there is no phenomenal entity which just exists and is known as such in itself independently of consciousness.³ It is this seeming independence which is false.⁴

Vāmanadatta thus accepts that the one reality is varied (*vicitra*); unity is different from relative distinctions and duality (*blieda*), it is the whole of reality which is involved in it, not just one reality or existing thing contrasted with another independent reality. Vāmanadatta explains all this by taking recourse to a common Pāñcarātra notion which understands Viṣṇu as four-fold (*caturātmā*) as himself and his emanations (*vyūha*). These four are equated with various quaternities of mutually dependent elements that represent phases or levels within the entire range of reality. These are variously defined in different contexts as :

- 1) Reality (*vastu*), phenomenal being (*bhāva*), determinate particulars (*artha*) and action (*kriyā*).⁵
- 2) The four levels of speech: *Sānta*, *Paśyanī*, *Madhyamā* and *Vaikhari*.⁶
- 3) Subject (*pramātr*), object (*meya*), means of knowledge (*māna*) and veridical cognitive consciousness (*miti*).⁷

This way of understanding causality leaves Vāmanadatta free to talk about Viṣṇu's cosmically creative activity in terms which often remind us of Kashmiri Śaivism and that fits with a world view that generally characterized the monisms of Tantric systems as a whole as distinct from those developed from the Upaniṣads. This form of monism is formed by an identification of the opposites which thus simultaneously involves their transcendence.

1. Ibid., 1/75.
2. Ibid., 3/2.
3. Ibid., 2/21.
4. Ibid., 2/32.
5. Ibid., 1/87.
6. Ibid., 1/89.
7. Ibid., 2/59.

Reality is one because it includes everything, thus it is free of duality. Oneness is not achieved merely by denying multiplicity as unreal from the perspective of a higher transcendental reality. In this way Viṣṇu is completely established in himself at all times and yet generates and destroys the universe that arises from him and falls back into him like the ocean that is in itself waveless and yet generates waves.¹ Thus, requiring nothing outside himself, Viṣṇu is endowed with perfect creative freedom (*svātantrya*)² and so he unfolds everywhere,³ while the arising and falling away of all things takes place in the Lord who is the centre of all the daily dealings of life.⁴ Thus although Viṣṇu is pure, uninterrupted consciousness, free of subject and object and the source from which consciousness arises,⁵ the passivity of knowledge does not contradict the activity of action: they are ultimately one.⁶ Viṣṇu is equally cause, effect and instrument for he is all things.⁷

Oneness is thus established by establishing the ultimate identity of seemingly contrasting categories in Viṣṇu who is pure consciousness. Thus the absence of subject-object distinctions within Viṣṇu is due to their identity, it is not attributed to their fictitious character. Once the object is known as it truly is, it is realised to be consciousness.⁸ Again, just as the object can never be independent of the knowledge of it,⁹ so this knowledge is not different from the perceiving subjectivity.¹⁰ Thus, everything is pervaded by consciousness and consumed by it just as fire burns and pervades fuel¹¹ and so, as Viṣṇu is pure consciousness, he is all things.¹² But although Viṣṇu contains everything and is in

1. Ibid., 1/73.
2. Ibid., 1/84.
3. Ibid., 1/81.
4. Ibid., 1/92.
5. Ibid., 1/25.
6. Ibid., 1/119.
7. Ibid., 1/112-3.
8. Ibid., 1/24.
9. Ibid., 1/22.
10. Ibid., 1/17.
11. Ibid., 1/10.
12. Ibid., 1/22.

everything,¹ he is not conditioned by the things conditioned by time, space and form because he is internal consciousness.

Now all this can be expressed simply and directly, as Vāmanadatta does, by representing Viṣṇu-consciousness, the one reality, as light. Although this is a metaphor in a sense, in another, absolute divine consciousness and the world manifested in and through it are literally the light of consciousness and this is the way it is experienced. This presentation of the one, absolute reality as light is well known to Indian thought from very early times. It finds its classic expression in the following verse which appears in a number of Upaniṣads:

"The sun shines not there, nor moon and stars;
These lightnings shine not, much less this (earthly) fire!
After Him, as He shines, doth everything shine.
This whole world is illumined by His light."²

From this point of view all things can be classified into two basic types, namely, those things which illuminate (*prakāśaka*) and those which are illuminated (*prakāśya*). The illuminators are both the perceiving subjects and their activity through which the objects of illumination are known, made known and hence, from this idealist point of view, created. All these illuminating lights shine by virtue of Viṣṇu, the one light.³ In this sense, Viṣṇu is always immediately apparent as all things, in the act of knowing them and as the knower. As the immediate appearance of things just as they are, that is, as the shining of the universal light, they reveal Viṣṇu's nature which is thus directly apparent (*prakāra*). The light of the sun illuminates an object and so makes it apparent (*prakāra*), whereas before it was obscure (*aprakāra*) and hence unknown. But Viṣṇu is always apparent as all things, there is no need to find ways to make him evident, nor is there any need of proofs to establish his existence.⁴ Thus, the light which is the illuminator (*prakāśaka*) is at the same time the object of

1. Ibid., 1/14.
2. *Svetāśvaturopaniṣad* 6/14, the same verse is also found in *Mundakopaniṣad* 2/2/10 and the *Kaṭhopaniṣad* 5/15; cf. also *Bhagavadgītā*, 15/6.
3. S.P., 1/37-8.
4. Ibid., 1/12-3.

illumination without this compromising its essentially luminous nature as the pure presentation of things just as they are in the immediacy of their direct experience. Thus Vāmanadatta writes:

"None dispute that You (O Lord) are the essential nature of (all) things; it is not darkness (*aprakāśa*) that shines when (the light of consciousness) becomes the object of illumination."¹

In this way Vāmanadatta accounts for unity as the identity of opposites understood as aspects of the same noumenous reality, namely, the shining of the light of consciousness. But while the illuminator as light manifests the object and thus presents itself as the object's manifest appearance, it also transcends it:

"Just as these things are separate from the light of the sun and it is undivided, so are You separate from all these objects of Your illumination."²

This verse illustrates Vāmanadatta's second approach to oneness, namely, what might be called the 'logic of transcendence' in which the unity of the absolute is established as being beyond diversity. Viṣṇu, the one reality is unaffected by the diversity of things - he is unconditioned. Although present in that which has form and is determined by time and space, he is free of them.³ But this is not because they are unreal or less than real in respect to Viṣṇu's reality: Viṣṇu is free of time, space and form because he encompasses everything; the universe is full of Viṣṇu and there is no state in which he is absent.⁴ Thus Vāmanadatta's transcendental logic is soon transformed into a 'logic of immanence' in which the absolute is understood as one because it excludes nothing rather than because it stands beyond the many phenomena subject to a conditioned, contingent state of existence.

But if all this is true and Viṣṇu is that same consciousness which is in every perceiving conscious being as its most essential nature why are we not aware of this fact directly and so, being conscious of our ultimate identity with Viṣṇu, be in his same state? The answer, Vāmanadatta affirms, is to be found in the

1. Ibid., 1/12.

2. Ibid., 1/36, cf. 1/69.

3. Ibid., 1/14.

4. Ibid., 1/70.

negative, privative character of thought(*vikalpa*). This is a theme Vāmanadatta develops extensively throughout the third *prakarana* where he discusses the nature of thought and its formation through the power of speech. The world of daily life is perceived through a veil of thought constructs which represent what is presented by the shining of the light of consciousness in conceptual terms. Those who cannot penetrate through this veil of conceptual representation and be conscious of the immediacy of things and themselves just as they are, that is, as clearly evident manifestations of the light of consciousness, are cut off both from the outer reality of the object and the inner reality of the subject. Thus removed from themselves and, by the same token, from the world around them, they are helplessly caught up in the trammels of conditioned existence. Thus Vāmanadatta pertinently quotes the dictum : "all thought is *samsāra*."¹

Like all Hindu monists Vāmanadatta preaches that liberation comes by identifying ourselves with the true Self, namely, Viṣṇu and by freeing ourselves of false identification with the body and all else that is not Self (*anātman*). For while the Self is bliss itself, non-Self - its very opposite - is suffering.² But while the Self must be known, it cannot be known as an object. If the Self were to be an object the subject who perceives it would be superior to it. Thus there would be something higher than the Self and therefore another higher than that would be required in order to know it. Ultimate Being cannot be known like a sense object, for all sense objects are limited, conditioned entities.³ This does not mean that the Self is never known objectively, rather that it is not known in itself as it is in this way. When consciousness is perceived as an object it becomes the things of the world that are 'other' than the Self. As Vāmanadatta says:

"Just as one perceives the external form of that which is in the field of vision, just so consciousness, established in the act of perception, perceives its own nature as the object of knowledge."⁴

1. Ibid., 3/2.

2. Ibid., 2/3.

3. Ibid., 2/4-6.

4. Ibid., 1/9.

In order to know the Self, we must find another made of knowledge:

"Transcending all things, how can anyone describe Your nature (O Lord)? Description applies only to that which is divided while the Self of none is such and that (Self) is You, Who are the Self of All, and so for this reason also You cannot be described. The nature of the Supreme Self, free of alterations and divisions is the only means to know You: You can never be conceived."¹

Words, the vehicle of thought, seemingly break up the unity of reality for the ignorant. We distinguish between one thing and another labelling one and then the other according to their functions - this division is a purely mental construct, although useful, indeed essential, for daily life, it is not real.² If some existing thing where to stand contradicted by another, this contradiction would necessarily extend to its essential nature. The being of entities cannot in itself oppose itself; difference, distinction and contradiction are all notions, they are not qualities inherent in the being of things.³ Similarly, if Viṣṇu is everything and he is discernable in both subject and object, this distinction too is false - it is just a notion.⁴ Viṣṇu must be known directly and not as the subject knows his object and that is only possible if he is the Self:

"Everyone knows one's own nature (*svarūpa*), none can know that of another and one's own omnipresent nature is You (O Lord). Thus the universe is full of You."⁵

Vāmanadatta seeks to establish that this awareness of Self is the basis of all knowledge, even the most mundane. He builds up his epistemology on the basis of an idealism that accounts for the possibility of knowledge by positing it not as the product of cognitive acitivity but as its *a priori* ontological and epistemological ground which cognitive activity simply reveals. Veridical

1. Ibid., 1/33-34.
2. Ibid., 1/8.
3. Ibid., 2/47.
4. Ibid., 1/27-8.
5. Ibid., 1/5

cognitive consciousness (*mānatā*)¹ is in every case one's own self-awareness alone (*svasaṃvedana*) which is understood to be the very Being (*sattā*) of consciousness free of thought constructs.² The three sources of right knowledge (*pramā*) are direct perception, inference and scripture.³ All means of knowledge (*pramāṇa*) are each individually associated with their specific object and so do not allow the subject to experience pure awareness directly⁴ unless he makes a special effort to do so. Thus Vāmanadatta writes:

"You transcend all thought constructs and so, although directly apparent, are forgotten, as happens with something in front of a man whose mind is full of desire for something else."⁵

But although Viṣṇu is worshipped as consciousness and this consciousness manifests as the objects of the world in and through the act of perception, Vāmanadatta does not go as far as his Kashmiri Saiva counterparts who, perceiving reality in much the same way, conclude that the world - order and all that transcends it are encompassed in the self-reflective awareness of a universal "I" consciousness. Thus, while Vāmanadatta's phenomenology coincides with that of Utpaladeva and of later Kashmiri Saivites in general as far as the phenomenon of presentation is concerned, there is divergence in the characterization of the representational aspect, that is, the judgement of what is presented by the shining of the light of consciousness. A Kashmiri Saivite would say that Vāmanadatta does not tackle this problem thoroughly. Implicit in his view is that not all representation is conceptual and that this non-conceptual representation is essentially an awareness of the Self as all things and as beyond them and that it is the basis of all knowledge, but he doesn't take the next step and posit that this awareness is inherent in consciousness, in the sense that consciousness is self-awareness through which the world of

1. Ibid., 2/39.
2. Ibid., 2/48.
3. Ibid., 2/35.
4. Ibid., 2/34.
5. Ibid., 1/35.

conceptual representation is generated and hence the play of objectivity. I am not referring here to a mere absence of a technical term - such as 'vimarśa' - more to the point is that Vāmanadatta categorically rejects any form of egoic projection onto absolute consciousness. All sense of self must be eradicated. As Vāmanadatta says:

"O Mādhava, only You remain when one free of ego (reflects that) You perform this action and (that it accords with) Your nature. Now if this separation (from You) which corresponds to this (false) presumption of egoic existence dissolves into the Self by devotion to You, separation is destroyed and oneness is established."¹

The sense of oneness as "I" is never an independent self-subsisting awareness; according to Vāmanadatta it is always the subject of predication as when one thinks: "this is different from me and I am different from that."² It is thus essentially a thought construct like all relativizing analytic notions. Instead of being a notion centred on the object it is a notion concerning oneself (*asmadvikalpa*) and so must, like its objective counterpart, be rejected as short of ultimacy. Vāmanadatta equates the ego with the notion of personal existence as individual, appropriating or acquisitive consciousness. It consists of an intent (*samkalpa*) to make the object one's own. Thus, rather than the sense of "I" it is better described as the sense of "mine". This sense of "mine" (*mamatā*) expresses itself each moment as an intention which leads to another, thus maintaining its existence. Vāmanadatta thus describes it as a transitory (*anitya*) product of the pulsing activity of consciousness (*spanda*). Just as death is the inevitable result of its persistence, so death ceases when it comes to an end.³

Here we notice a radical departure from the Saiva phenomenology of Utpaladeva. This need not surprise us. The

1. Ibid., 1/100b-2a.

2. Ibid., 2/29.

3. Ibid., 4/42-3. Worth noting in passing is that while Vāmanadatta states expressly in this passage that the pulsation of consciousness *Spanda* is free of thought constructs he does not equate it with the dynamics of the absolute ego as most Kashmiri Saivites do, but treats the ego as an epiphénoménon of its activity.

ego is understood in most schools of Indian thought as relative, a product of thought constructs which serves as a provisional subjective referent for a consciousness that wrongly identifies itself as the body and mind. At best it is understood as part of the inner mental organ operating there as the factor which personalizes or appropriates the perceptions reflected and made known in the intellect.¹ It is Utpaladeva, who formulates for the first time in his *Īśvarapratyabhiññākārikā* a notion of the absolute as a pure ego consciousness and makes full use of it in a completely developed system thus extending the universal Hindu doctrine of Self into a higher metaphysics of the Self as a Fichtian-like superego.² That Vāmanadatta's views are compatible with this ulterior development is exemplified by the extensive quotation of his work in the fourteenth chapter of the *Lakṣmītantra*³ for in this work Lakṣmī, Viṣṇu's spouse and power, is characterized as his "Iness" (*ahantā*) while he is eternal and perfect "I" consciousness. Thus Lakṣmī proclaims in the *Lakṣmītantra*:

"He, Hari being "I" (the Self) is regarded as the self in all beings. I am the eternal I-hood of all living beings."⁴ And: "Therefore Brahman, the eternal, is called Lakṣmī - Nārāyaṇa because the I-entity is always inherent in I-hood. The I-entity is always recognised as the source of I-hood; for one cannot exist without the other and each is invariably linked to the other."⁵

The *Lakṣmītantra*, which is certainly later than Utpaladeva, makes use here, as in much of the rest of its metaphysics, of notions that are typically Kashmiri Saiva.⁶ If an original Pāñcarātra

1. For an excellent study of the concept of the ego in the major schools of Indian philosophy and Kashmiri Saivism the reader is referred to Michel Hulin's book: 'Le Principe de L'Ego dans La Pensée Indienne Classique. La Notion d' Ahamkāra' publications de l'institut de civilisation indienne, série in - 80 fascicule 44, Paris, 1978.

2. See my paper 'Self-awareness, Own Being and Egoity', Vārāṇasi, 1990 where I prove this assertion.

3. See below, p. 31-4.

4. L.T., 2/13, translation by Sanyukta Gupta.

5. Ibid., 2/16-17.

6. The *Lakṣmītantra* contains citations from the *Svacchandabhairavatantra* and the *Vijñānabhairava* both Tantric texts well known and revered by Kashmiri Saivites. It also cites Kṣemarāja, Utpaladeva and Aldhanavagupta in a number of places. According to Sanderson the *Lakṣmītantra* and the

Saṃhitā is free to do this, there is no reason to be surprised if Vāmanadatta, who was a Kashmiri living in Kashmir during the period of Kashmiri Saivism's most energetic period of growth, drew inspiration from the Saiva monism current in his day. The close affinity between Vāmanadatta's views and monistic Saivism is clearly evidenced by Abhinavagupta addressing him respectfully as 'teacher',¹ even though throughout his works he consistently relegates Vaiṣṇavism to a lower level than Saivism as a whole and particularly that of his own Saiva traditions.² In short, Vāmanadatta's work, despite its divergence in certain respects from Saiva monism - particularly with regard to the ultimacy of the ego-sense - still remains, nonetheless, highly compatible with it. The extensive use Bhagavadutpala makes of the *Samvitprakāśa* as a source of references in his commentary on the *Spandakārikā* clearly exemplifies how Vāmanadatta's work can serve to bridge the gap between Saivism and Vaiṣṇavism in the Kashmiri Saiva context. Bhagavadutpala, as his ancestry and traditional appellation - Utpala Vaiṣṇava - suggest, had strong ties with the

1. *Ahīrbudhnyasāṃhitā* quoted by Naṭatur Āṇīmāj (= Vatsya Varadācārya) must have been composed between 1100 and 1200 in South India because the mantras of the Yajurveda quoted in them belong to the Taittirīya recension peculiar to the Southern tradition after the 10th century.

2. T.A., 5/155a, see above, p. 5 n.1.
I will deal with the relationship between Kashmiri Saivism and Vaiṣṇavism in the introduction to my forthcoming book of translations from the Spanda tradition of Kashmiri Saivism to be published by the State University of New York Press, Albany. One or two remarks will suffice here. Abhinavagupta devotes the 35th chapter of his *Tantrāloka* to the relationship he believes exists between the various scriptural traditions as taught him by Sambhūnātha, his Trika teacher (T.A., 35/44b). There he uncompromisingly declares that:

In order to achieve the various fruits more or less perfect of duty (*dharma*), profit (*arthā*), sexual pleasure (*kāma*) and liberation (*mokṣa*), there is only one means, namely, the *Saivāgama*" (ibid., 35/24). Abhinava agrees that teachings are diverse but they also yield different fruits at differing levels so that those at a lower level cannot yield the fruits of a higher one: "The various forms such as Viṣṇu etc. which God assumes are due to his self-differentiation and, as such, that is, due to this differentiation, are on the plane of Māyā. The 'descents of power' (*saktipāta*) which do undoubtably occur as associated with these limited forms therefore bestow only the fruits proper to them but not, ultimately, identification with Siva." (ibid., 13/2681-70a, cf. ibid., 35/29).

Vaiṣṇava community although he was undoubtedly a Saivite when he wrote his commentary.¹ Vāmanadatta's work served his purpose admirably, for here was a text that he could freely quote that would find approval by both groups and so link together more closely the Pāñcarātra and Saiva sources that he freely quotes without deference to one or the other in an attempt to establish that the doctrine of the *Spandakārikā* is taught in both.

Apart from these general, pervasive Saiva influences that can be discerned in Vāmanadatta's work, we find more specific references which show that Vāmanadatta accepted the more esoteric, strongly Śākta oriented Saiva traditions prevalent in Kashmir, namely, those of the Krama school. Thus, for example, we can discern clear traces of Krama notions in the following passage :

"O Lord, the abiding condition of all things is that of Your own immutable nature simultaneously (manifest everywhere), it can be known by means of its progressively mutating nature (*kramasvarūpa*) (that is such without thereby) running contrary to the simultaneity (of the immediacy of Being). Simultaneity is possible in the absence of progressive change (*krama*) which in its turn (is possible only) in the absence of the former. Thus, as they are mutually contradictory, they cannot arise from one another. So, in this way, those who have realised the ultimate truth know that You manifest Your self-luminous conscious nature as the state of mutual dependence (between these polarities and all things)."²

This way of understanding the fundamental polarities of existence as progression-*krama*-versus simultaneity - *yaugapādya*, is typical of Krama absolutism which views the absolute as dynamic consciousness that, forming itself into all things, is the entire process of creation, persistence and destruction while standing beyond them in a fourth ineffable - *anākhya* - state in which consciousness is at once all of them simultaneously. From this point of view, the ineffability and absolute nature of

1. The reader is again referred to the introduction of my forthcoming book for further details and references.

2. S.P., 1/66-8.

consciousness, the one reality, lies in its being this progression without, even so, changing. This position is summed up by Abhinava when he says: "the pure principle of consciousness transcends all talk of succession (*krama*) or its absence (*akrama*)."¹

There is one place in Vāmanadatta's work where his Krama leanings are made fully explicit. In the beginning of the fourth section he makes a plea for tolerance, insisting that, although Viṣṇu's energy assumes various names and forms according to different schools of thought, one cannot say that these differences correspond to separate principles or, for that matter, that they do not. This is, anyway, of no importance, that which one should abandon is not a view but *karma* which is binding and that which is to be taken up is the pure consciousness of the subject. He concludes that this power is:

"One and abides in many states as both mobile and motionless. She rests on the foundation of time which is the twelve - petal lotus and by her progressive differentiation (*kalana*), She, Kālakarṣīṇī, makes her (eternal) Time manifest as having assumed the form of (temporal) time by means of the generation and destruction of (all) existing things."²

Kālakarṣīṇī, also called Kālasaṃkarṣīṇī, is well known as a form of Kālī venerated in the Krama school. Her association with the twelve-petalled lotus described as the foundation of time is possibly a reference to the cycle of twelve Kālis that lies at the core of Krama mysticism.

Important also as indicative of Vāmanadatta's non-Vaiṣṇava influences is his representation of the arising and falling away of images within consciousness as a discontinuous process: there is a gap between the arising of one form and the falling away of another. The attentive soul who can catch this moment and the centre between one perception and the next, no longer feels the bondage of the illusory play of Māyā through the activity of thought but experiences it all as the pure expansion of

1. TĀ., 4/180ab.
2. S.P., 4/1.2-3.

consciousness.¹ We can compare this view with Kṣemarāja who says:

"This supreme plane of awareness consists of all the powers (of consciousness) pulsing in unity. Although actually manifest to all constantly, on the plane of Māyā it does not sustain a firm realisation of consciousness within oneself. Even there, however, it is clearly manifest at every junction (between cognitions)."²

In the centre between perceptions the attentive soul can experience the pure indeterminate awareness (*nirvikalpa*) that serves as the basis of determinate perception as its source, resting place and end. In the centre abides what Vāmanadatta calls 'pure experience' (*śuddhānūbhava*)³, that is, the fundamental self-awareness (*svasaṃvedana*) through which consciousness is perceived and is the basis of all knowledge which Kashmiri Saivites identify, as we have already noted, with absolute "I" consciousness.

Finally, it is important to stress that despite the powerful influence Saiva monism apparently exerted on Vāmanadatta he remains thoroughly Vaiṣṇava throughout his work. Viṣṇu is his sole object of devotion which he also worships as his incarnations that he understands as hypotheses or aspects of consciousness and its manifestations.⁴ His Pāñcarātra associations are also clearly evident from his presentation of the four *vyūhas* - Vāsudeva, Saṃkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha, to which he assigns mystic centres in the body as part of a developing praxis in which their association with their energies plays a prominent role.⁵ Indeed, despite the space Vāmanadatta dedicates in his work to establishing, even as he praises Viṣṇu, that consciousness alone, free of all diversity and subject-object distinctions, is ultimately real, his primary concern is with practice. Thus not only does he dedicate space to a description of the yogic centres and channels in the body viewed from the perspective of his sophisticated

1. Ibid., 1/4 and 1/41-44.
2. Sp. Saip., p. 6, see P.T.V., p. 106 ff. where Abhinava deals with this practice extensively.
3. S.P., 1/41.
4. Ibid., 1/125 ff.
5. Ibid., 4/6 ff.

idealism, he also devotes the entire fifth chapter to an analysis of the phonemes as vital components of Mantra and vehicles of the sound (*nāda*) or word (*śabda*) energy of consciousness which he identifies with the syllable *Oṃ* and that make Mantras powerful and cosmically significant as incorporating within themselves the energies of all manifestation and what lies in the transcendent beyond it. This concern fits naturally with Vāmanadatta's recurrent references to Speech (*vāc*), its levels, forms and nature. Here he deals with a common concern of both Saivites and Vaiṣṇavas discussed not only in their secondary śāstric traditions but also in the primary scriptures of both groups.

To conclude we can say that the discovery and edition of Vāmanadatta's work may well serve as a stimulus for further research into the interaction between Saivism and Vaiṣṇavism in general and, more specifically, between their monistic forms. Thus a work like Bhāskara's *Kakṣyāstotra* evidences, in the passages quoted from it, signs of the author's attempts to integrate certain basic Pāñcarātra notions into his Saiva monism.¹ Other works, like the *Cicchaktisamstuti*,² that we know of only from quotations, exhibit a sort of intermediary character. This text, focusing on *śakti*, draws from both Saiva and Vaiṣṇava ideas to support its Sākta monism. Again, although the *Paramārthasāra* draws its inspiration from other sources to develop its monism, its existence is a further indication that, although less extensive than their Saiva equivalents, Vaiṣṇava monisms deserve to be carefully researched and not only in the works of known authors but, more especially, in the original Pāñcarātra scriptures amongst which some, particularly the *Ahirbudhnyasamhitā* and the *Lakṣmitantra*, exhibit marked Saiva influences.

List of Abbreviations

Ā.K.	Ādhārakārikā
T.Ā.	Tantrāloka
P.S.	Paramārthasāra

1. I am thinking here particularly of the verses from the *Kakṣyāstotra* quoted in Sp. Pra., p. 103.

2. Quoted ibid., p. 87 and p. 113.

P.T.V.	Parātrīśikāvivarana
M.M.	Mahāṛdhamañjari
L.T.	Lakṣmitantra
L.Ā.S.	Luptāgamasamgraha
V.B.	Vijñānabhairava
S.P.	Samvitprakāśa
Sp.Nir.	Spandanimaya
Sp.Pra.	Spandapradipikā
Sp.Sam.	Spandasamdhoha

Appendix

The Lakṣmitantra and the Samvitprakāśa

Listed below are the verses in chapter fourteen of the *Lakṣmitantra* that are related to those of the *Samvitprakāśa*.

1) L.T. 14/8ab reads :

नीले पीते सुखे दुःखे चित्तवृहूपमखण्डितम् ।
S.P. quoted in T.Ā., 5/154 cd reads संविदूपम् in the place of
चित्तवृहूपम् this verse quoted in Sp. Pra., p. 96, agrees with the
L.T. exactly.

2) L.T. 14/9-10 : विकल्पोऽपि हि मद्रूपं स्वाच्छन्द्यादेव निर्मितम् ।

चेत्यं विकल्प्यते येन बहिरन्तर्ब्रह्मस्थया ॥
न बहिर्नैव चान्तस्तच्चूपं मम तत् परम् ।
देवदकृपेण भेद्यते मे स्वयं तथा ॥

Cf. S.P., 1/1-2. Although these verses are substantially different in the L.T. their common form with the S.P. is still clearly discernable.

3) L.T., 14/11 corresponds to S.P., 1/3, only the fourth *pada* contains variants, L.T. reads :

रूपं तच्चेत्यतां गतम् ।

and S.P.:

नौमि तद् वैष्णवं पदम् ॥

4) L.T., 14/12:

दूरापास्तविकल्पेन चेतरा यत्र भूयते ।
मध्यमां वृत्तिमास्थाय चेत्यं संविशाया रात्रा ॥

Cf., S.P., 1/4.

5) L.T., 14/13:

यथा चक्षुस्थितं रूपं बाहो स्वं रूपमीक्ष्यते ।
तथा ज्ञानस्थितं रूपं ज्ञेये स्वं रूपमीक्ष्यते ॥

Cf., S.P., 1/9.

6) L.T., 14/14:

यथा वह्निसमाविष्टं काष्ठं तद्रूपमीक्ष्यते ।
तथा संवित्समाविष्टं चेत्यं संवित्तयेक्षते ॥

Cf. S.P., 1/9 ab:

यथग्निना समाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यते ॥

The second line is not found in the extant manuscripts of the *Samvitprakāśa*, when Bhagavadutpalā quotes this verse in Sp. Pra., p. 112 he supplies the second line which reads there:

तथा ज्ञानसमाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यताम् ॥

7) L.T., 14/15:

वेद्यं वेदनतां नीत्वा यदा वेत्वा निरूप्यते ।
तदा विरिमयी साहं प्रत्यक्षा स्फुटभासिनी ॥

Cf. S.P., 1/24:

वेद्यं स्वरूपतां नीत्वा यदा जानाति वेदनम् ।
तदानीं वेद्यता का स्यात् का वा वेदनता परा ॥

Note that the manuscripts of the *Samvitprakāśa* read वेदकता instead of वेदनता, the latter reading is found in Sp. Pra., p. 89 and is decidedly better and so has been adopted.

8) L.T., 14/18ab:

मद्भ्यानामृतनिष्पन्दकालिताशेषवासनाः ।

Cf. S.P., 1/26 ab:

त्वद्भ्यानामृतनिष्पन्दनिःशेषवासनाः नमः ॥

9) L.T., 14/19:

मम विरौकरूपाया वेद्यवेदकतां जनाः ।
अविद्ययैव मन्यन्ते मत्संकल्पितया पुरा ॥

Cf. S.P., 1/28

त्वाचित्रैकरूपस्य वेद्यवेदकतामयी ।
नाथ गिथ्यैव मन्यन्ते सत्यचिन्मात्ररूपिणः ॥

Note that MSS A, D, E and G of the L.T. read चित्रैक in the place of गिथ्यैक This reading is clearly closer to the S.P.

10) L.T., 14/20ab:

न शान्ता शोभिता नापि गम्यगाङ्गे रूपस्यराः ।

Cf. S.P., 1/28 cd:

न शान्तमुदितं नापि तब रूपं न मध्यमम् ॥

11) L.T., 14/21:

परित्यक्तविभागेन निस्तरङ्गेण चेत्सा ।
ज्ञाये विकल्पमाना तु प्रत्यक्षाप्यस्मि विसृता ॥

cf. S.P., 1/34 cd - 35 ab:

परित्यक्तविभागेन ज्ञायसे न विकल्पसे ॥
विकल्पातीतरूपत्वात् प्रत्यक्षाऽप्यसि विस्मृतः ।

12) L.T., 14/22ab:

पुरः स्थितो यथा भावश्चेत्सोऽन्याभिलापिणः ।

This line corresponds to S.P., 1/35 cd.

13) L.T., 14/25:

यथा जात्या सितं वस्त्रं रगतं रागेन केनचित् ।
पुनः स्वर्वर्णमप्राप्य नैव रागान्तरं श्रयेत् ॥

S.P., 1/40

The first line is identical; the second reads:
तत्पदप्राप्तशुक्लत्वं पुना रागान्तरं श्रयेत् ॥

14) L.T., 14/27:

तथैवोच्चारयन् वाक्यं वर्णाद् वर्णं कथं व्रजेत् ।
यदि मध्ये न विश्रान्तो मयि शुद्धचिदात्मनि ॥

S.P., 1/43

अयमुच्चारयन् वाक्यं वर्णाद् वर्णं कथं व्रजेत् ।
यावन्मध्ये न विश्रान्तस्त्वयि शुद्धनिदात्मनि ॥

15) L.T., 14/28

एवं शुद्धा स्वतन्त्रापि यदाकारोपरागिणी ।
तत्पागापरसंचारा मध्ये शुद्धैव भास्यह्य ॥

S.P., 1/44 reads चित्तिर्जात्या in the place of स्वतन्त्रापि and चित्तिः for भास्यह्य

16) L.T. 14/29 coincides with S.P., 1/45 L.T. reads:

अग्नीषोमेन्द्रनो, S.P.: अग्नीषोमेश्वरो

17) L.T., 14/30:

धिया ध्येयमनालम्ब्य विषयं चास्पृशन् बहिः ।
यदन्तरा वेदयते तन्मे रूपमनाकुलाप् ॥

S.P., 1/46:

चिन्मा वैष्णवाणाम्बज विनश लोकिषाविणि ।
यदन्तरा वेदयते तनु रूपं तत्त्वं गिर्भिलाप् ॥

18) L.T., 14/35:

भावैर्विना यथा भानुः समुदेति न भस्थले ।
वैद्यविनैव मे रूपमेव प्रद्योतते स्वयम् ॥

S.P., 1/52:

समुदेति यथा भावान् विना भानुर्भस्तले ।
वैद्य विनैव भगवन् भवान् केन हृतोदयः ॥

19) L.T., 14/36:

अत्यन्ताच्छस्वभावत्वात् स्फटिकादिर्यथा मणिः ।
अपरक्तो जपादैस्तु स्वेन रूपेण नेक्ष्यते ॥

S.P., 1/53:

अत्यन्ताच्छस्वभावत्वात् स्फटिकस्य यथा स्वकम् ।
रूपं परोपरकतस्य नित्यमेवोपलभ्यते ॥

20) L.T., 14/38:

कुण्डलादर्यथा भिन्ना न लक्ष्या कनकस्थितिः ।
न च शक्या विनिर्देष्टुं तथाप्यस्त्येव सा ध्रुवम् ॥

S.P., 1/57ab:

यथोद्गृह्यत्कुण्डलादेः कनकस्य स्वयं स्थितिः ।

1/56cd:

पृथग्न शक्या निर्देष्टुं न च तत्रास्ति तावता ॥

21) L.T., 14/39:

एवं नित्या विशुद्धा च सुखदुःखनिषेधनात् ।
स्वसंवदनसंवेद्या मम संविन्मयी स्थितिः ॥

S.P., 1/57:

एवं नित्या निजा शुद्धा सुखदुःखनिषेधनात् ।
स्वसंवदनसंवेद्या तव संविन्मयी स्थितिः ॥

22) L.T., 14/45:

काप्यवस्था न मे सास्ति यस्यां संविन्ल वर्तते ।
तेन मां चिद्घनमेकां सर्वकारामुपासते ॥

S.P., 1/70:

काप्यवस्था न ते सास्ति यस्यां संविन्ल वर्तते ।
तेन चिद्घनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ॥

Now that the *Lakṣmitantra* has been established to be of South Indian origin and as not being older than the 12th century (see above, p. 27 n. 6) there can be no doubt that it has borrowed from the *Samvitprakāśa* and not the other way round. This fact serves to indicate that even though Vāmanadatta's work was not generally well known outside Kashmir it did travel to the South of

its citation in Maheśvarānanda's *Mahārthamāṇḍī*, composed in South India in the 13th century, further confirms. Moreover, the compatibility of the views of the *Samvitprakāśa* with those of the *Lakṣmitantra*, despite certain important differences, indicates how this kind of monistic Vaiśnavism found substantial acceptance amongst some Pāñcarātrins.

The Samvitprakāśa Quoted in Other Sources

Listed below are the verses which are quoted from the *Samvitprakāśa* in other texts:

Chapter 1

Verse	Source
10	Sp. Pra., p. 112.
12	Sp. Pra., p. 111.
13	V.B., p. 109, St. Cl., p. 83.
20	Sp. Pra., p. 120.
24	Sp. Pra., p. 89.
30-31	Sp. Pra., p. 111.
37-38ab	Sp. Pra., p. 111.
41-42	Sp. Pra., p. 96.
44	Sp. Pra., p. 96.
48-49	Sp. Pra., p. 96.
52	Sp. Pra., p. 97.
53-5	Sp. Pra., p. 95-6.
56-57	Sp. Pra., p. 97.
70	Sp. Pra., p. 104.
76-8	Sp. Pra., p. 87.
93	Sp. Pra., p. 90, 114.
100cd-102ab	Sp. Pra., p. 100.
104cd-106ab	Sp. Pra., p. 85.
109 cd-111ab	Sp. Pra., p. 93.

Chapter 2

18cd-19ab	Sp. Pra., p. 89.
30	P.T.V., p. 83.
45	Sp. Pra., p. 114.
58	Sp. Pra., p. 88.

Chapter 3

2 M.M., p. 25.
27 M.M., p. 25.

Chapter 5

26 Sp. Pra., p. 89, 125.

Other possible quotes:

1) Sp. Nir., p. 48: - भद्रश्रीवामेननाष्युक्तम् -
आलम्ब्य संविदं यस्मात्सर्वे न स्वभावतः ।
तस्मात्सविदितं सर्वमिति संविन्मयो भवेत् ॥

2) M.M., p. 109, P.S., p. 146, in the latter we read: -यथाह
भद्रश्रीवीरवामनकः

पत्रेन्धनं द्वैतवनं मृत्युरेव महापशुः ।
अलौकिकेन यज्ञेन तेन नित्यं यजामहे ॥

3) T.Ā., 5/154cd-5ab:
नीले पीते सुखे दुःखे संविद्वूपमखण्डितम् ।
गुरुभिर्भाषितं तस्मादुपायेषु विचित्रता ॥

Jayaratha comments:

‘गुरुभिः’ वामनदत्ताचार्येण भाषितमिति संवित्प्रकाशे ॥

The verse is found complete in Sp. Pra., p. 96:

नीले पीते सुखे दुःखे चित्स्वरूपमखण्डितम् ।
विशिनस्थि विकल्पस्तच्चत्रयोपाधिसम्पदा ॥

BIBLIOGRAPHY

Tantrāloka by Abhinavagupta (12 vol.) with *viveka* by Jayaratha. Part 1 edited by M.R. Śāstrī. Parts 2-12 edited by M.S. Kaul, K.S.T.S., no. 23, 1918; 28, 1921; 30, 1921; 36, 1922; 35, 1922; 29, 1921; 41, 1924; 47, 1926; 59, 1933; 57, 1936 and 57, 1938.

Paramārthasāra by Abhinavagupta with *vivṛti* by Yogarāja. K.S.T.S., no. 7, 1916. Edited by J.C. Chatterjee.

Paramārthasāra by Ādiśeṣa with *vivarana* by Rāghavānanda. *Acyutagranthamālā* vol. 9. Vidyāvīlāsa Press, Varanasi, 1989. Edited by Sūrya Nārāyaṇa Śukla.

Parātriśikāvivarana by Abhinavagupta. K.S.T.S., no. 18, 1918. Edited by M.S. Kaul.

Mahārthamañjari and *parimala* by Maheśvarānanda. *Yogatantragranthamālā*, no. 5. Benares, 1972. Edited by Vrajavallabha Dviveda.

Lakṣmītantra. The Adyar Library Series vol. 87, 1975, the Vasanta Press, Adyar. Edited with Sanskrit gloss and introduction by V. Krishnamacharya.

Luptāgamasamgraha. Part 1 collected and edited by Gopinātha Kavirāja. *Yogatantragranthamālā* no. 2, Varanasi, 1970; part 2 collected and edited by Vrajavallabha Dviveda. *Yogatantragranthamālā* no. Varanasi, 1983.

Vijñānabhairava with commentaries by Kṣemarāja (incomplete) and Śivopādhyāya. K.S.T.S., no. 1918. Edited by M.R. Śāstrī.

Spandakārikā with *vṛtti* by Kallaṭabhaṭṭa. K.S.T.S., no. 5, 1916. Edited by J.C. Chatterjee.

Spandanirṇaya by Kṣemarāja. K.S.T.S., no. 43, 1923. Edited with English translation by M.S. Kaul.

Spandapradīpikā by Bhagavadutpala. Published in the *Tantrasamgraha* vol. 1. *Yogatantragranthamāla* no. 3 pp. 83-128. Edited by G. Kavirāja, Benares, 1970.

Spandasamdoha by Kṣemarāja. K.S.T.S., no. 43, 1925. Edited by M.R. Sāstri.

वामनदत्तविरचितः
संवित्प्रकाशः
अथ प्रथमं प्रकरणंम्

१ वेद्यवेदकरूपेण बहिरन्तर्व्यवस्थया ।
भेदप्रधानसंकल्पो विभेदयति तत्तथा ॥ १ ॥
न तदन्तर्न तदबाह्ये न वेद्ये वेदके न च ।
नान्तरा न च मध्येऽपि सर्वथापि तदन्यथा ॥ २ ॥
यद्विकल्पैरनाक्रान्तं यच्छब्दैरकदर्थितग् ।
यदुपाधिभिरम्लानं नौमि तद् वैष्णवं पदम् ॥ ३ ॥
दूरापास्तविकल्पेन न^२ चेन्मायानुभूयते^३ ।
माध्यमां वृत्तिमास्थाय स संवित्प्रसरोऽमलः ॥ ४ ॥
सर्वः स्वरूपं जानाति परो ज्ञेयो न कस्यचित् ।
रूपं स्वं सर्वगं च त्वं त्वयेदं पूरितं जगत् ॥ ५ ॥
प्रकाशकानां स्वे रूपे प्रकाश्यत्वं न दुर्लभम् ।
यदनिर्भक्तरूपास्ते स्वरूपस्य प्रकाशकाः ॥ ६ ॥
केवलं वाक्यभावोऽयं यदभिन्नमपि स्वयम् ।
विभेदयति ४तद् वस्तुच्चिति कर्तव्यतावशात् ॥ ७ ॥
यथा राहोः शिर इति शब्दे भेदो न वास्तवः ।
तथा स्वात्मनि वेद्यत्वभेदशब्दो^५ न वास्तवः^६ ॥ ८ ॥
यथा ७चक्षुःस्थितं रूपं बाह्यं स्वं रूपमीक्षते ।
तथा ज्ञानस्थिता संविद् ज्ञेयं स्वं रूपमीक्षते ॥ ९ ॥

1. ३२ कृष्णाय नगो नगः। श्रीपरागात्मगो नगः। ३३ श्रीगुरुवे नगः। ३५ शिरो जयति॥
2. AB : न नारित
3. AB : -मायो-
4. AB : सा
5. A : -शब्दै
6. B : इयं परिक्लीति
7. A : चसः B : चाक्षः

यथाग्निना समाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यते^१
 तथा ज्ञानसमाविष्टं सर्वं तद्रूपमीक्ष्यताम्^२
 ३प्रमातृपक्षभावेषु नह्यवस्थावकल्पते
 यतस्ततः प्रकाशसे^४ स्वयमेव तदात्मना
 त्वदात्मकत्वं भावानां विवदन्ते^५ न केचन
 यत्प्रकाशयदशां^६ यातो नाप्रकाशः प्रकाशते
 अपरोक्षे भवत्तत्वे सर्वतः प्रकटे स्थिरे
 यैरुपायाः प्रतन्यन्ते नूनं त्वां न विदन्ति ते
 देशकालक्रियाकारैरवच्छिन्नेषु वस्तुषु
 अनवस्थितरूपस्त्वं भासे भास्यबहिःस्थितः
 त्वया सर्वमिदं व्याप्तं त्वयि सर्वमिदं स्थितम्^७
 भावकश्च त्वमेवास्य सर्वस्य जगतः प्रभो
 सर्वेश्वरत्वे सर्वज्ञे सर्वत्वे यैस्त्व प्रभो^८
 प्रमाणमुच्यते नूनं भवन्तं ते न जानते
 मातृत्वं यत्र मानत्वाद् व्यतिरित्तं न किञ्चन
 मेयत्वाद् वा जगन्नाथ तत्र कस्येदृशी कथा
 ९कालान्तस्थ महाभूत^{१०} यथेष्टविनियोजक^{११}
 सर्गेण देहदृष्टस्त्वं यदा सर्वेश्वरस्तदा
 सर्वज्ञश्चेतनः संस्त्वं यतः कारणातां गतः
 सर्वस्याव्यतिरेकेण स्वरूपेणापरिच्युतः
 सर्वज्ञः सर्वदैव त्वं सर्वस्य हृदये न चेत्

केनान्यथास्य सम्भाव्या नष्टार्थविषया स्मृतिः ॥ २० ॥
 मनः संक्षिप्य विषयात् त्वय्यासीनो जितेद्विषयः ।
 यद् यद् विधित्सति तथा तत् तज्जानात्प्रसंशयम् ॥ २१ ॥
 ज्ञेयं ज्ञानाद् बर्हिभूतं^{१२} स्वप्नेऽपि^{१३} हि न दृश्यते ।
 अतस्त्वदात्मकं विश्वं ज्ञानरूपो यतो भवान् ॥ २२ ॥
 ततः शुद्धचिदात्मत्वाद् विश्वरूपस्त्वमुच्यते ।
 परिनिष्ठितरूपं^{१४} हि कर्थं रूपान्तरं श्रेयेत् ॥ २३ ॥
 वेद्यं स्वरूपातां नीत्वा यदा जानाति वेदनम् ।
 तदानीं वेद्यता का स्यात् का वा वेदनता^{१५} परा ॥ २४ ॥
 वेद्यवेदकरूपाभ्यां यच्छून्यं भावकं च यत् ।
 तदेव वासुदेव इत्वं ततः संवित्समुद्धवः ॥ २५ ॥
 त्वदूध्यानमृता^{१६} निःश्वन्दनिःशोषक्षालिने^{१७} नमः ।
 सदसद्वासनाक्षीणे^{१८} आनन्दात्मनि दृश्यसे^{१९} ॥ २६ ॥
 निर्मलानन्दबोधैकरूपस्त्वं भव्यबुद्धिभिः ।
 वेद्याद् वा वेदकाद् वापि लभ्यसेऽवहितात्मग्निः ॥ २७ ॥
 तवाचित्रैकरूपस्य वेद्यवेदकतामयी ।
 नाथ मिथ्यैव मन्यन्ते सत्यचिन्मात्ररूपिणः ॥ २८ ॥
 न शान्तमुदितं नापि तव रूपं न मध्यमम् ।
 रूपं रूपं तव हरे यन्न केनचिदुच्यते^{२०} ॥ २९ ॥
 यदैव विदितं विश्वं तदानीमेव चिन्मयम् ।
 यन्नास्ति भागो वेद्योऽसौ नाथ यो वेदकाद् बहिः ॥ ३० ॥
 संवित् त्वदात्मा चेत् सत्यं तदिदं त्वन्मयं जगत् ।

1. AB : -मीक्षताम्
2. AB : इयं पंक्तिनास्ति
3. AB : -पेक्षा-
4. A : प्रकाशन्तां B : प्रकाशान्तां
5. AB : विवदन्ति
6. B : याता
7. AB : स्थितिः
8. B : इयं पंक्तिनास्ति
9. AB : कालाष्टम्
10. A : गहान्दूत
11. AB : —विनियोजकः

1. B : स्वमे
2. A : द्वि
3. AB : परिनेष्टतरूपं
4. AB : वेदकल्पा
5. A : त्वा॒ = त्व
6. AB : -सृव-
7. AB : -क्षालितै
8. AB : -क्षये
9. AB : पश्यन्ति
10. B : केनद्विच्यते

वेदो वेदकतामाप्तो वेदकः संविदात्मताम् ॥ ३१ ॥
 विकल्पमूलतादोषाद् भिन्नैः शब्दैर्न तत्कथा ।
 चिदभिन्नोऽपि यच्छब्दः कथं तेनापि तत्कथा ॥ ३२ ॥
 सर्वातीतमतः केन तव १रूपं निरूप्यते ।
 निरूपणा भवेद् भिन्ने भिन्नश्चात्मा न कस्यचित् ॥ ३३ ॥
 स च त्वमेव सर्वात्मा^२ ततोऽपि न निरूप्यसे ।
 केवलं निस्तारङ्गेण स्वरूपेण परात्मना^३ ।
 परित्यक्तविभागेन ज्ञायसे न विकल्पसे ॥ ३४ ॥ ✓
 विकल्पातीतरूपत्वात् प्रत्यक्षोऽप्यसि विस्मृतः ।
 पुरः स्थितो यथा भावश्चेतसो^४न्याभिलाषिणः ॥ ३५ ॥
 ५अविच्छिन्नापि रविभा भावैस्तेभ्यः पृथग् यथा ।
 तथा प्रकाशयसर्वार्थास्तेभ्योऽपि अतिरिच्च्यसे ॥ ३६ ॥
 सृजन् विदन् ज्ञापयंश्च त्रिधैकस्त्वं प्रकाशकः ।
 व्यतिरित्तः प्रकाशेभ्यो न यथान्ये प्रकाशकाः^६ ॥ ३७ ॥
 न प्रकाशः प्रकाशन्ते त्वत्प्रकाशोदयं विना ।
 प्रकाशाख्यस्त्वमेकोऽतः सर्वेऽन्ये तमसा समाः ॥ ३८ ॥
 ७अखण्डास्ते न भासन्ते विवेको ध्नावतिष्ठते ।
 सर्वे समं समाभान्ति^७ चिन्द्रानावुदिते त्वयि ॥ ३९ ॥
 अन्धानामप्यनन्धत्वं^{१०} मूकानामनपायिवाक् ।
 अवचिन्वन्ति^{११}मार्गं तं १२समं सर्वस्य वेदने^{१३} ॥ ४० ॥

1. AB : रूप
2. AB : त्वम्
3. AB : परात्मनोः
4. AB : इच्छेतनात्या।
5. AB : विभिन्नापि
6. AB : इयं पदकिर्णिति
7. AB : अखण्डः रवे
8. AB : यो
9. AB : समाभान्ति
10. AB : रुची
11. AB : र्थगी
12. AB : समः
13. AB : वेदते

सदैव शुद्धोऽनुभवोऽयं प्रत्याकारकर्बुरः ।
 आकारान्तरसंचारकाले तस्यापि निर्मलः ॥ ४१ ॥
 यथा जात्या सितं वस्त्रं रक्तं रागेण केनचित्
 १त्पदप्राप्तशुक्लत्वं पुना रागान्तरं^२ श्रेयेत् ॥ ४२ ॥
 अयमुच्चारयन् वाक्यं वर्णाद् वर्णं कथं व्रजेत् ।
 यावन्मध्ये न विश्रान्तस्त्वयि शुद्धचिदात्मनि ॥ ४३ ॥
 एवं शुद्धा चितिर्जात्या^३ यदाकारोपरागिणी
 तत्त्यागापरसंचारमध्ये शुद्धैव तिष्ठति ॥ ४४ ॥
 दक्षिणेतरसंचारनिरोधाद् मध्यमाश्रितः ।
 अग्नीषोमेश्वरो भावः प्रकाशयति ते पदम् ॥ ४५ ॥
 धिया देहमनालम्ब्य विषयं चादिशन्नपि^४
 यदन्तराद् वेदयते तद् रूपं तव निर्मलम् ॥ ४६ ॥
 निवृत्तविषयेच्छेन त्वद्वक्त्युल्लसितात्मना
 आस्वद्यते योऽनुभवः सोऽभ्यासादपवर्गदः^६ ॥ ४७ ॥ ✓
 उपरागेऽपि शुद्धत्वं न त्यक्तमनया प्रभो
 परित्यज्य निजं रूपं संविदाख्या' कुतः श्रेयेत्
 अथाप्रायैव तद्वपुं भवेद् रूपान्तरानुगा
 तद्वूपा हि च दृश्येत कारणस्यापि संभवात्
 मुखं विना यथादर्शे^७ पृथग् बिम्बोऽन मन्यते
 तथा समुद्धृतं ज्ञेयं^९ ज्ञातं न द्वैतपण्डितैः^{१०}
 भावैर्विभाव्यतां तेजस्यार्के वेत्ति यथा जडः ॥ ५० ॥

1. AB : न तद् प्राप्य
2. AB : पुनरागान्तरं
3. AB : चिन्द्रित्या
4. B : नारित
5. A : यदन्तराद् B : नास्ति,
6. B : नास्ति
7. AB : दर्शनम्
8. AB : चालो
9. B : तेर्थ
10. AB : ज्ञातान् द्वैतपण्डितः।

वेदवेदकरूपाभ्यां तथा त्वय्यपि मन्यते¹ ॥ ५१ ॥
 समुदेति यथा भावान् विना भानुर्भस्तले ।
 वेद्यं विनैव भगवन् भवान् केन हृतोदयः ॥ ५२ ॥
 अत्यन्ताच्छस्वभावात् स्फटिकस्य यथा स्वकम् ।
 रूपं परोपरत्तस्य नित्यमेवोपलभ्यते ॥ ५३ ॥
 तथा भावसमायुक्तं भगवंस्तावकं² वपुः ।
 अत्यन्तनिर्मलतया पृथक् तैर्नोपलभ्यते ॥ ५४ ॥
 अनैतावताऽसौ स्फटिकः पृथग्नास्त्पेव रञ्जकात् ।
 भावरूपपरित्यक्ता तव वा निर्मला तनुः ॥ ५५ ॥
 यथोद्भूतविशेषस्य सामान्यस्य निजा⁴ स्थितिः ।
 पृथग् न शक्या निर्देष्युं न च तत्रास्ति तावता ॥ ५६ ॥
 यथोद्भूतकुण्डलादेः⁵ कनकस्य स्वयं स्थितिः ।
 एवं नित्या निजा शुद्धा सुखदुःखनिषेधनात्⁷ ।
 स्वसंवेदनसंवेद्या तव संविन्मयी स्थितिः ॥ ५७ ॥
 अविशेषं निर्विभागपदं सङ्कटवर्जितम्⁸ ।
 स्वज्योतिशिच्छनैकान्तं नैमि ब्रह्म सदोदितम् ॥ ५८ ॥
 निर्विशेषो विशेषेषु नाभविष्यद् भवान् यदि ।
 विशेषावगतिर्न स्यात् सर्वस्य स्वात्मनि स्थितेः⁹ ॥ ५९ ॥
 त्वयि नाथ न भेदोऽस्ति कारणे यत् कुतो भिदा ।
 कार्येऽस्मिन् त्वं पद्मनाभ निर्विशेषं ततो जगत् ॥ ६० ॥
 त्वत्कारणे¹⁰ त्वं सर्वस्मिन्नपि ज्ञातो¹¹ यदन्वयात्¹² ।

1. B : मन्यता
2. B : -तावक
3. AB : एतावता
4. AB : निज
5. A : कुण्डलादि
6. B : एवं
7. AB : निषेधनात्
8. A : गदशक्ल, B: ××स,
9. B : निरोप ××ते न र्य ××भरोस्मात्तस्थितेः
10. AB : -कारण
11. AB : ज्ञाता
12. B : राग्नव्याव

संवित्समन्विते विश्वे नासंवित् कारणं¹ शबेत् ॥ ६१ ॥
 सर्वाधारे सर्वमये सर्वतश्चातिरोक्तिणि ।
 त्वय्यन्ते कोऽनुदेशः² स्यात् कालो वा निष्क्रियात्मनि ॥ ६२ ॥
 यथा न कालः कालस्य देशो देशस्य वा परः ।
 तथा तवापि सर्वात्मन् व्यतिरिक्तौ नव्यतौ वच्चित् ॥ ६३ ॥
 यत् स्वरूपान्नं च्यवते सत् परैर्नोपधीयते ।
 यदन्यैरपरिच्छेदं तनित्यं त्वां⁴ विदुरुद्धाः⁵ ॥ ६४ ॥
 परिच्छेद्यपरिच्छन्नैस्त्वत्तः कालादिसंभवः ।
 अप्रमेयस्वरूपस्य तव कालादयो न वै⁶ ॥ ६५ ॥
 तवाप्रकम्प्यरूपस्य युगपत् सर्वसंस्थितिः ।
 ज्ञेया क्रमस्वरूपेण यौगपद्याविरोधिना ॥ ६६ ॥
 क्रमाभावे यौगपद्यं तदभावेऽप्यरौ पुनः ।
 तयोर्विरोधभावे स्यान्नेतरेतरसंशवः ॥ ६७ ॥
 एवं हि स्वापरापेक्षं¹⁰ यतः समवगाससे ।
 स्वप्रकाशमनोरूपं तव तत्त्वविदो विदुः ॥ ६८ ॥
 यो न वह्निर्न वा सोमो न भानुः प्रथते न च ।
 ज्योतीष्यतीत्य सर्वाणि स्वज्योतिस्तन्माम्यहम् ॥ ६९ ॥
 काप्यवस्था न¹² ते¹³ सास्ति यस्यां संविन्न वर्तते ।
 तेन चिद्धनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ॥ ७० ॥

1. B : कारणोऽ
2. B : कोऽनुदेशः
3. AB : नन्यो
4. B : नास्ति
5. B : नास्ति
6. AB : केऽ
7. B : रूपं यत्
8. AB : कर्म-
9. A : यौगपद्या
10. B : -पेक्ष
11. B : नास्ति,
12. B : नास्ति,
13. ■ : नास्ति,

इत्येव १ज्ञातदेशादेरक्रियाजगदुद्भवः ।
त्वत्तो विवृत्या मन्त्रव्यो न स्वरूपान्यथास्थितेः ॥ ७१ ॥
२वज्ञरत्नोपमो येन परिणामेन वा पुनः ।
कदाचिदपि संभाव्यो न त्वान्यस्य विनोद्भवः ॥ ७२ ॥
अवाताकाशसंकाशात्रिःस्पन्दोदधितुल्यतः^३ ।
त्वत्तो ज्ञानधनान्नाथ जगत् सर्वं^४ प्रवतते ॥ ७३ ॥
श्योऽस्पन्दपूर्वः^५ सस्पन्दः^६ स्वतो^७ नो व्यतिरिच्चते ।
नातिरिक्ते व्याप्रियते त्वत्ततो नास्ति यतः परः ॥ ७४ ॥
अन्यत्प्रवर्तमानस्य यद्यपि स्यात् प्रयोजनम् ।
संवित् पर्यवसानत्वात् तस्यापि न पृथक् स्थितिः ॥ ७५ ॥
संविन्मूलाद् वर्णपर्णज्ञानस्तम्भात् सरस्वती ।
प्रागधोषा सनादानु पुण्यतीर्था प्रवर्तते ॥ ७६ ॥
त्वत्प्रवृत्ता प्राणयति शक्तिः सा विश्वमोजसा ।
प्रतियान्ती पुनस्त्वां सा संकोचयति संभवत् ॥ ७७ ॥
कार्यनुरूपं सा रूपं तथा नामापि विभ्रती ।
निर्वाहयति विश्वस्मिंश्चित्रां यात्रां चराचरम् ॥ ७८ ॥
सा वैखरी भन्त्रवर्णा निहन्ती^{१०} तमसः स्थितिम् ।
मनसमाश्रयाहन्ती^{११} मध्यमा राजसीमपि ॥ ७९ ॥
निहन्त्यविद्यां पश्यन्ती^{१२} तदूर्ध्वं प्राणगोचरा ।
त्वदात्मभूता सा शान्ता समं सर्वप्रकाशिका ॥ ८० ॥
स्वस्मिन् साध्ये साधनेषु स्वातन्त्र्यं येन संस्थितम् ।

1. B : देशदेशक्रिया-
2. AB : त्रन-
3. B : तत्पतः
4. AB : सर्वे,
5. AB : यद्
6. AB : -पूर्वे
7. AB : एषन्
8. A : सापी B : नास्ति
9. B : अन्य-
10. AB : गिरिणी
11. AB : नास्ति
12. B : रात्रूर्णे

तैनात्यक्तत्वदाकारा सर्वत्रैषा विजृश्यते ॥ ८१ ॥
महाविभूतेरमलात् समात् सूक्ष्मान्निरञ्जनात् ।
भेदेनालक्ष्यवपुषस्त्वतः^१ परमकारणात् ॥ ८२ ॥
निर्वासनं सदानन्दं शुद्धं सर्वात्मकेवलम् ।
व्यज्यते^२ प्रथमं ज्ञानं यत् तवैश्वर्यसंभवात् ॥ ८३ ॥
श्वेतवन्तरानपेक्ष्य^३ यत् स्वातन्त्र्यं विश्वनिर्मिता ।
तदैश्वर्यं जगद् वैद्यं लटृते कस्य संभवेत् ॥ ८४ ॥
निपीतचित्तरूपायाः सर्वत्र समसंस्थितेः ।
अव्याहतायाः कार्येषु त्वतः शक्तेः समुद्भवः ॥ ८५ ॥
ज्ञानान्नान्यत्त्वैश्वर्यं भक्तिर्नान्या तथेरिता^४ ।
✓ त्वयेताः कथिता नाथ ध्यानिःसामभूपायः ॥ ८६ ॥
वस्तु पूर्वं^५ ततो भावः पश्चादर्थरताः गिरा ।
तथा^६ यदीप्तितमं तव तत् कर्मसंशिताप् ॥ ८७ ॥ ८८
क्रियान्तं सर्वभावेषु चातूरूप्यमिदं यतः ।
चतुरुत्तमा त्वमेकोऽतः सर्वमावृत्य तिष्ठरि ॥ ८८ ॥ ८९
शान्तरूपाय पश्यन्ती मध्यमा वैखरी तथा ।
✓ चतूरूपा चतूरूपं वक्ति वक्ता हि^{१०} ११वाग्वपुः ॥ ८९ ॥
यथानया जगद् विद्धं रार्वमेव निजात्मगा ।
तथा त्वयानुविद्धेयं सर्वतो भाति भारती ॥ ९० ॥
सर्वसाधारणं रूपं^{१२} यतो वाचां प्रवतते ।

1. B : चर्वं
2. B : व्यज्यते
3. AB : यदत्वै-
4. B : हे त्वं तद
5. AB : -पेक्ष्य
6. A : तथेरि तु B : नास्ति
7. B : पूर्वं
8. A : तथा
9. B : चत्वर-
10. AB : नास्ति
11. AB : वक्तं वपुः
12. B : रात्रूर्णे षो

अभ्येति यत्र च पुनस्तत् ते विष्णोः^१ परं पदम् ॥ ९१ ॥
 भवनिष्ठौ यदा देव विश्वस्मिन् प्रभवाप्ययौ ।
 व्यवहारेषु सर्वेषु तथा तन्मध्यवर्तिषु ॥ ९२ ॥
 शरीरजो वा शाब्दो वा अमानसो वा समुद्गतः^३ ।
 व्यवहारोऽप्यसौ नास्ति यत्र त्वं नाथ नाग्रगः ॥ ९३ ॥
 त्वामुक्त्वा तत्परं छ्रूमः^५ सद्गतौ व्यावहारिकम् ।
 यश्वेन्द्रियाणि मनसा परित्यक्तानि मन्यते ॥ ९४ ॥
 तच्च वा तैः परित्यक्तं तत् सर्वं सर्वविद् भवान् ।
 पर्यवस्थति सर्वं च त्वय्येवानन्तरूपिणि ॥ ९५ ॥
 ग्संविनिष्ठतया सर्वव्यवहारव्यवस्थितेः ।
 पृथव्यादिकालपर्यन्ताः क्रमात् सूक्ष्मा महत्तराः ॥ ९६ ॥
 परेषां व्यापकाः पूर्वे निर्मलाश्चानुवेधिनः ।
 अलक्ष्यतत्त्वा व्याप्तेषु तद्गणोद्धरणं विना ॥ ९७ ॥
 यथोत्तरं लोकयात्राभाधिकां संप्रतन्वते ।
 अत्वदधिष्ठिते तत्त्वानां येनैषामेव सा^७ स्थितिः ॥ ९८ ॥
 तेनासि सूक्ष्मः सूक्ष्मेभ्यो महद्व्यश्च महत्तरः ।
 तथेदं विहितं विश्वं त्वया नाथ भवन्मयम् ॥ ९९ ॥
 विना^{१०} रञ्जुं न सर्पाभा यथा साध्यतमात्मिका ।
 कर्मेदं त्वकृतं^{११} चापि त्वन्मयं येन माधव ॥ १०० ॥
 विलीनाहंकृतिवतस्त्वमेव परिशिष्यसे ।
 एतावतैव भेदोऽस्य यदहंमानितात्मनि ॥ १०१ ॥

1. B : विस्तोः
2. B : मनसो
3. B : समुद्गतः
4. AB : छ्रूतः
5. B : संहातौ
6. AB : तश्च
7. B : संविनिष्ठतया
8. B : त्वदधिष्ठित
9. B : नास्ति
10. B : रञ्जुः
11. A :- कृतमपि, B :- कृतमस्ति

✓ सा चेद् विलीना त्वद्वक्त्या नष्टो भेदः स्थितैकता ।
 अविदेयमियं माया मिथ्याज्ञानमिदं तु तत् ॥ १०२ ॥
 यदचित्रैकरूपे त्वय्याद्वये द्वयद्वृश्निम् ।
 ✓ मायात्वमेतदेवास्य^२ यन्नाशस्तस्त्वदर्शनात् ॥ १०३ ॥
 यदविज्ञातप्त्वस्य शुद्धधीर्मन्यते पुनः ।
 अतिनिर्मलबोधैकरूपे देहपरिग्रहः ॥ १०४ ॥
 विवर्तपिण्डामाभ्यां द्वाभ्यामप्युपपद्यते ।
 ✓ अविवर्तेऽप्यतथारूपस्तथा भासि त्वमच्युतः ॥ १०५ ॥
 परिणामे स एव त्वं सुवर्णमिव कुण्डलै ।
 विवर्तात् परिणामस्य भेदस्त्वयि न विद्यते ॥ १०६ ॥
 न्यूनातिरिक्तान्यथात्वदोषैर्यन्नाभिभूयसे ।
 विदुः सब्रह्मका लोका भूताधारं भवद्वपुः ॥ १०७ ॥
 अन्तर्भूतं^५ बहिर्भूतं देवा अपि तद् विदुः ।
 सृष्टौ स्थितौ च संहारे कस्य चाध्यक्षशेषताम् ॥ १०८ ॥
 महाविभूत्यमिन्नस्य वासुदेवस्य ते विदुः ।
 यथा हेमो रूपकेषु वैचित्रं स्वापरिस्तुतम् ॥ १०९ ॥
 अपरित्यक्तरूपस्य तथा ते विश्वरूपता ।
 यथा गलितरूपस्य हेमः पिण्डात्मना स्थितिः ॥ ११० ॥
 तथा गलितवेद्यस्य तव शुद्धचिदात्मता^६ ।
 नासतो विद्यते भाव इत्याद्यादेशतः अभो ॥ १११ ॥
 यत्किञ्चिद् दृश्यते लोके तत् सत्पूर्वं त्वदात्मना^७ ।
 क्रिया त्वदात्मिका विष्णो कार्यं नाथ त्वदात्मकम् ॥ ११२ ॥
 कारणं च त्वमेवात्र किं तदस्ति न यद् भवान् ।

1. A : नष्ट B : नास्ति
2. B : -त्वा
3. A : विवृत्तात् B : विवर्तो व
4. A : यतु B : यित्रत
5. AB : -भूत
6. B : -वित-
7. B : लोको
8. B : न्यता
9. B : विस्तो

आकृतेरपि सद्गावो न ते नाथ विरुद्धते ॥ ११३॥
 केवलं भौतिकी मा भूत् संविन्मय्यस्ति का क्षतिः ।
 १अनुल्लिखितरूपस्य ज्ञानं बहिरसंभवात् ॥ ११४॥
 सर्वस्यापि हि भावस्य तत् तु केन निरुद्धताम् ।
 भौतिकी वाऽस्तु भगवन् सापि नित्योपपद्यते ॥ ११५॥
 त्वयि सत्कारणे नित्ये सापि नित्या यतः स्थिता ।
 परिणामभावा भावा निवर्तन्ते न केचन ॥ ११६॥
 इति त्वमेव सर्वस्मिन् जगत्येकोऽवशिष्यसे ।
 परितः सर्वरूपाय समन्तात् संविदात्मने ॥ ११७॥
 सर्वतः स्वप्रकाशाय तुभ्यं सद्ब्रह्मणे नमः ।
 ✓ २न्वहं न पृथक् त्वत्तो न^३ तु त्वमसि मत्पृथक्॥ ११८॥
 ✓ आवयोर्नमनं नान्यत् फलभेदे कथैव का^४ ।
 इत्थं ज्ञानक्रियैक्यं स्यात्तदैक्ये का क्रियाक्षतिः ॥ ११९॥
 क्रियाक्षतिर्न चेन्नाथ त्वां नौप्येष सहस्रशः ।
 ५बलादयो हि करणाः सर्वस्मिन्नेव कर्मणि ॥ १२०॥
 ते च त्वय्येव नियताः कोऽहं केन करोमि किम् ।
 ✓ त्वयि संन्यस्तकर्माहं करोमि न करोमि च ॥ १२१॥
 ✓ ६परां निर्वृतिमायाभि त्वर्यपितविधिक्रियः ।
 श्वेतं सहस्रशिरसं ७महाभोगं वहज्जगत् ॥ १२२॥
 तथानन्तवपुर्नौमि पर्यङ्के शुद्धसंविदः ।
 महाभूतादलं पद्मं यस्य ८नाभेः समुत्थितम् ॥ १२३॥
 शूम्यादिकालपर्यन्तं पद्मनामं नमामि तम् ।
 अन्तर्गृहीतसर्वार्थं शावयन्नादसूक्ष्मकम्^९ ॥ १२४॥

1. A: अनुलिपिरूपस्य, B : लागुलिपिरूपस्य
2. B : नन्ताऽहं
3. A: न तु व्यर्तं न
4. B : तु का कर्मा
5. B : भवान्नामो

जगत्सिसृक्षतः पूर्वं नौमि ते स्त्रमुखं वपुः ।
 तदनन्तचिदाधारं बिश्वन् मन्त्रमर्थी च गाम् ॥ १२५॥
 नौमि यज्ञवराहस्य १रूपं ज्ञानक्रियात्मकम् ।
 वैद्यवेदकरूपेण ज्ञानमेव द्वयात्मकम् ॥ १२६॥
 दर्शयन्तं नरहरे नौमि तेजोमयं वपुः ।
 नौमि त्वां वामनं सौक्ष्म्याज्जगदत्प्राप्त्या^२ त्रिविक्रमग् ॥ १२७॥
 वायुवाहनरूपेण सक्रियत्वात् खगासनम् ।
 ३ब्रह्माण्डशतसंकाशं नौमि ते व्यक्तरूपिणः ॥ १२८॥
 निशेषकल्मषप्लोषपावकं^४ तावकं वपुः ।
 अनेकसुखदोषोत्प्रसंतापशमनोद्यतम् ॥ १२९॥
 नौमि त्वां चेतसो रामगारामं पुण्यसंपदः ।
 नमः सर्वविदे तुभ्यं सर्वेश्वर नमोऽस्तु ते ॥ १३०॥
 सर्वात्मक नमस्तेऽस्तु सर्वातीत नयोऽस्तु ते ।
 यद्भूमिर्विकल्पानां शब्दानां यन्न गोचरम् ॥ १३१॥
 यदलक्ष्यं ५स्वोपाधीनां नौमि तद् ब्रह्म शाश्वताम् ।
 नमामि त्वां^६ च^७ संस्तौमि सुतोर्वाचाः^८ यतो विधिः ॥ १३२॥
 वाचामतीते भवति किं स्तोत्रैः श्रेयरीनतिः ।
 ९तस्याङ्गभूता या वाचः कतिपिग्नात्मभीरिताः ॥ १३३॥
 त्वत्प्रसादनहेतुं मे प्रश्नं तादृशगेव ताः ।
 मया वामनदत्तेन त्वया संवित् प्रतगशिता ॥ १३४॥
 यं यं तया प्रसीद त्वं सर्वस्य खात्पनि प्रभो ।
 रात्रदर्त्तर्देवदत्तो रत्नादेव्यां यगात्मजम् ॥ १३५॥

1. B : रूप
2. B : - व्याप्ता
3. AB : कृष्णद-
4. B : -स्तोषपापाक
5. B : भवान्नामो

लेभे वामनदत्ताख्यं तत्सुत्या प्रीयते हरिः ।
 षष्ठ्योत्तरं श्लोकशतमिदं बोधं विनापि यः ॥ १३६॥
 १पठेन्मधुरिपोरग्रेऽ भक्त्या ओक्षां स गच्छति ।
 एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजात्मनः ॥ १३७॥
 कृतिर्वामनदत्तस्य सेयं भगवदाश्रया ।

इति संवित्प्रकाशो नाम प्रथमं प्रकरणम्

अथ द्वितीयं प्रकारणम्

अप्रभेयस्वरूपाय शुद्धानन्तचिदात्मने ।
 स्वसंवित्त्येकसिद्ध्या न नम्त्से परमात्मने ॥ १ ॥
 अबहिःसाधनाधीनं नित्यं सुखमभीप्सतः^१ ।
 तथा दुखजिहासूश्च^२प्रतीदमभिधीयते ॥ २ ॥
 नात्मनः पर आनन्दो दुःखं नानात्मनः परम् ।
 अनात्मनः परित्यागादात्मनः प्राप्तिरिष्यते ॥ ३ ॥
 अनात्मन्यात्मनो भावादात्मनिष्ठा समाप्ते ।
 स्वतस्तथैव यत् सिद्धं किं^३ तत्रान्यैः प्रमान्तरैः ॥ ४ ॥
 आत्मा न मेयः कस्यापि तदन्यन्नोपयद्यते ।
 मेयभेदात्मनो भेदस्तस्याभावे स किं कृतः ॥ ५ ॥
 आत्मा यदि भवेद मेयस्तस्य माता भवेत् परः ।
 परान्यात्मा^४ तदानीं स्यात स परो यस्तु मीयते ॥ ६ ॥
 विषयोक्तिर्न भावादिपदैस्तुत्यार्थवस्तुषु ।
 प्रमातृपारतन्येण सा प्रसिद्धिमयी यतः ॥ ७ ॥
 स्वीकारो विषयीकारः स ज्ञत्रोद्घोष्यते बुधैः ।
 यदन्यत्र प्रसिद्धं तत्संविदः किमपोह्यते^५ ॥ ८ ॥
 संविदा स्वीकृतं यच्च न^६ तद् विषयसंज्ञितम् ।
 तत् स्वीकृतं तदात्मैव विषयोक्तिः क्व तिष्ठताम्^७ ॥ ९ ॥
 यत् सत्तामनुबन्धाति स्वसत्तास्थितये जगत् ।
 मानं तदात्मनि ज्ञानं श्वभावास्वादतृप्तिमत् ॥ १० ॥

1. B :-भीसतः-
2. B :-निहारंअप्रतीदम्
3. B : कि
4. B : पर अःत्मा B: परन्यात्मा
5. B : तत्रो-
6. A : -योध्यते
7. B : परचात्
8. B : स्फुतिष्ठताम्
9. B : स्वभावत्वाद-

1. AB : पठेत्
 2. A : -पूरिणो-, B : - सफरियो-
 3. B : मोव

आत्मन्यविदितं न स्यादस्य बाह्यप्रमोद्भवः ।
 १यदेतस्यार्थतामूलं यद् बोध्यज्ञवृयदत्र च ॥ ११ ॥
 वेद्यं तद् वेदकं ३शास्तं तद् बोध्यार्थितावाशात् ।
 जडावबोधो बोधस्य बुधैर्बोद्धुं न पार्थते ॥ १२ ॥
 ४भावाभावौ५ ६विषयौ तौ विश्वद्वौ चिज्जडौ ७मतौ ।
 इतरेतरबोधेन तयोरन्यतरस्थितिः ॥ १३ ॥
 कल्प्यते न तु संबन्धः स्वभावेन विश्वद्वयोः ।
 संबन्धोऽपि भवेज्जात्या ताभ्यामर्थवदात्मकः ॥ १४ ॥
 तदात्मकत्वे सा एव तज्जातृत्वे पृथक् स्थितिः८ ।
 ९संबन्धिव्यतिरेकेण१० संबन्धे तैरदर्शिते ॥ १५ ॥
 भवेन्मुग्धो जनो ११दूर्त्वैर्विप्रलब्धो१२ वृथोक्तिभिः ।
 संबन्धः सिद्धयोर्नास्ति नैराकांक्ष्येण वृच्छितः ॥ १६ ॥
 नासिद्धयोरसत्त्वेन तेनासौ १३स्यान्न वस्तुतः ।
 भावनालक्षणं१४ पृष्ठैः१५ सिद्धैर्न भावनादृते ॥ १७ ॥
 शक्यते भावनं वकुं१६ परापेक्षाप्रवेशतः ।
 यदभिन्नं स्वसंवित्तौ तत्परस्य यदोच्यते ॥ १८ ॥

तदा भिन्नमिवाभाति १शास्त्री भूमिमुपागतम् ।
 निराकांक्षा न चैकस्य कष्टादर्थे मतिर्भवेत् ॥ १९ ॥
 अविचित्रे विचित्रे२ वा वैचित्र्यमभिमन्यते ।
 निरस्तकर्तृभावे तु३ कारणत्वाद्यसंभवः ॥ २० ॥
 मेयत्वं हि परिच्छेदः स चॄ ज्ञाने न विद्यते ।
 न च भावः५ स्वतः स्वस्य स्वः कदाचिन्न गोचरः ॥ २१ ॥
 सर्वदैव परस्यायं भवेद् मिथ्याभिमानतः ।
 अतद्वृपस्य ताद्वृप्यग्रहावेशवशोदयः ॥ २२ ॥
 न तदस्त्यात्मनो रूपं यत् परेणावगम्यते६ ।
 कथमेतत्र जानीमाशिचन्त्यन्तोऽपि यत्तः ॥ २३ ॥
 भावानां भवनं रूपं न मातृत्वं न मानता ।
 ७सेयं विनिर्मिता केनै८ मातृमानव्यवस्थितिः ॥ २४ ॥
 अतिरिक्तं हि सत्तातो९ यद् रूपमवधार्यते ।
 भावनात्१० तदिदं मिथ्या न भावानवगाहते ॥ २५ ॥
 मातृत्वमेयताहानौ यत् तयोरवतिष्ठते११ ।
 १२पृथक्स्ययोग्रह१३रूपं तत्सत्यमितरन्मृषा ॥ २६ ॥
 यद् सत्तातिरेकेण भावेषु विनिवेश्यते ।
 न तत्तद् रूढिमभ्येति व्युप्तं१४ बीजमिवोषरे ॥ २७ ॥

1. AB: यद् तस्य-
2. B : यदवाद्यं
3. A : शास्त्रं
4. B : स्वव-
5. AB:-भावा
6. A : विषय, B: विदय
7. B : मतौ
8. B : पृथक्यितः
9. B : संबन्धिष्यति
10. AB:-व्यतिरेकेण
11. A : पूर्तैः
12. B : भवेन्मुग्धो जनो दूर्त्वैर्विप्रलब्धो इति नास्ति
13. B : स्वान्त
14. B : -लतणं
15. B : शिष्टैः
16. AB: वक्त

1. AB: शास्त्री
2. B : अविचित्रे विचित्रे
3. AB:-यावेषु
4. B : सर्व
5. AB: भावयतः
6. B : नवमन्यते
7. B : सर्व
8. B : के च
9. B : सत्ता नो
10. B : भावनाम्
11. B :-वतिष्ठते
12. B : पृथक्यया-
13. AB: गृहे
14. B : मुर्ते

कारकग्रामविलये क्रियारूपं परित्यजेत् ।
 क्रियावियोगाद् भावानां सत्तैवैकावशिष्यते ॥ २८ ॥
 मत्तः परोऽयमेतस्मादन्योऽहमिति यापि धीः ।
 नेयमैक्यविरोधेन स्थातुं^१ क्षणमपि क्षमा ॥ २९ ॥
 परव्यवस्थापि^२ परे यावन्नात्मीकृतः^३ परः ।
 तावन्न शक्यते कर्तुं यतो बुद्धः परः परः ॥ ३० ॥
 बुद्धश्च बोधभेदेन भवेन्न व्यवहारभाक् ।
 व्यतिरिक्तस्य बुद्धत्वे सर्वं बुद्धं न किं भवेत् ॥ ३१ ॥
 स्वसत्तामात्रसंतुष्टैरेनपेक्षैः स्वभावतः ।
 अभावैः किमपराद्वं वो येन मेयत्वमापिताः ॥ ३२ ॥
 यथेन्द्रियैर्विना भूतं विषयैरप्यनाविलम् ।
 स्वतः प्रकाशते ज्ञानं विषयो नैवमिष्यते ॥ ३३ ॥
 तत्राङ्गविषयजप्तये यत्^४ प्रमाणत्रयं पृथक् ।
 पृथग् विषयसंयोगान्न तदभ्येति वेदनम् ॥ ३४ ॥
 साक्षात् संमक्षधीरर्थात् संबन्धादनुमानधीः ।
 ते मूलमागमस्याहुरिति^५ नान्यप्रमोद्द्वावः ॥ ३५ ॥
 त्रयाणामपि मानानां प्रतिभाप्राणतेष्यते ।
 सम्यङ्गमिथ्यात्वनिर्णीतेरन्यथानुपत्तिः ॥ ३६ ॥
 स्ववित्तिरेव प्रतिभा कर्तव्येषु क्रमात्मिका ।
 निर्मला कथिता तज्ज्ञैर्यथा जीवन्ति जन्तवः ॥ ३७ ॥
 सर्वज्ञतायाः सा बीजमैश्वर्यं तदधिष्ठितेः^६ ।
 जायते केवलं नैति समस्तात्मसु^७ गोचरम् ॥ ३८ ॥

1. B : स्याते
2. B : -न्यवस्थापि
3. B : -न्त्मनी-
4. B : बुद्धय
5. B : साधैः
6. B : -ज्ञै-
7. AB: -कृ-
8. B : मिष्टते
9. A : रामस्तात्मसु , B : रामस्तात्मसु

स्वसंवेदनसारेण^१ यदि सर्वस्य मानता ।
 तत् किं अमानात्तरैः कार्यं उभेयोत्तरनिराकृतैः ॥ ३९ ॥
 अज्ञेन ज्ञानसारूप्यं^२ अमाने तद् विफलं मतम् ।
 वैकल्पिकेन भेदेन^३ वस्तुतस्त्वेकमेव तत् ॥ ४० ॥
 देशैकरूपां^४ तैर्ज्ञया संविदर्थप्रकाशता ।
 नहि ज्ञानादपोद्धृत्य दृष्टोऽर्थः केनचित् क्वचित् ॥ ४१ ॥
 ज्ञानेऽप्यन्तःप्रविष्टस्य^५ भावस्य यदि बाहृतः ।
 ज्ञानादेव तदा बाहृं स्वमिदानीं किमुच्यताम् ॥ ४२ ॥
 अर्थाप्रविष्टं विज्ञानं सत्तास्य ज्ञायते कुतः ।
 ज्ञानस्यैवाधिकारोऽस्ति सदसन्मार्गे यतः ॥ ४३ ॥
 यथार्थो न मया अनीतोऽशुद्धोऽपि न मया तथा ।
 इति बोध्यं स्वसंवित्तौ ज्ञातात्मार्थस्य दुर्दिता ॥ ४४ ॥
 येन येन विभिन्नते हेतुना भावानेन्मांगाः^६ ॥ ४५ ॥
 तेन तेनैक्यमायान्ति^७ बोधोदधिसमागताः^८ ॥ ४५ ॥
 अभावो व्यवहार्येण यथा भेदेन कल्पितः ।
 भावोऽपि व्यवहार्येण तथा भेदेन कल्पितः ॥ ४६ ॥
 यदि भावो विश्वद्वयेत भावेनान्येन केनचित् ।
 स्वभावेऽपि विरोधोऽस्य भावत्वात् केन वारितः ॥ ४७ ॥

1. AB:- सारैव
2. AB: मानात्तरैः
3. AB: मेयोत्तर-
4. B : मानं
5. B : भेदं न
6. A :-रूपस्तै , B:-रूपन्ते
7. B :-प्रविष्टस्य
8. AB: अर्था-
9. AB: नीती
10. B : -निम्नगः
11. B : -प्राणान्ति
12. B : भेदपि-

१ विकल्पशून्यज्ञानस्य सत्तैव २ संविदुच्यते ।
 न तु भेदेन करिष्यन्या धिया यद्वद्वद्वटादिकम् ॥ ४८ ॥
 यतो न वित्तिभेदेन तस्यान्येन निरूप्यता ।
 ज्ञानोत्तरनिरूप्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानताक्षतेः ॥ ४९ ॥
 अविकल्पिकयाऽ॒ वृत्था सर्वत्मत्वेन भूयते ।
 अवच्छेदः कल्पनातस्तद्वावादनन्तता ॥ ५० ॥
 मेयं नाम न वस्त्वस्ति मात्रपेक्षा हि मेयता ।
 ३ मातर्यपि न मातृत्वं सत्यं भेयव्यपेक्षणात् ॥ ५१ ॥
 अनपेक्षा सतां सिद्धेरसिद्धेरपि नासताम् ।
 निरपेक्षेषु भावेषु न मातृत्वं न मयेता ॥ ५२ ॥
 सत्तायां४ न विशेषोऽस्ति सापि स्वयमनेकता ।
 निर्मूलैवाहृताऽ॑ कस्मादिति माया न बुद्ध्यते ॥ ५३ ॥
 प्रकाशते संविदेका तदन्यत्तु२ प्रकाशयते ।
 प्रकाशये च भवेत् कर्म तच्च कर्त्रा विना कथम् ॥ ५४ ॥
 कर्तृत्वं च न सत्तायाः कथंचिदतिरिच्यते ।
 सत्तेव यदि कर्तृत्वं ४ तदनुकूलमसंवृतम् ॥ ५५ ॥
 असत्त्वादेव नो सत्त्वमसतां परिकल्पयते ।
 ५ विचित्रत्वं तु सत्ताया न विनान्यानुवेदनम् ॥ ५६ ॥
 सत्तायास्तु भवेदन्यद् यदसत्तां१० विचिन्तयेत् ।
 कथं सत्तासतो हेतोर्वैचित्रं नास्ति तां प्रति ॥ ५७ ॥

1. A : -शून्यस्य
2. AB: स्वविदु-
3. A : अविकल्पकया
4. B : मंतर्यपि
5. B : सत्ता यो तु
6. A : -न्दृता
7. B : तदत्यन्ता
8. B : -नुरुप्य-
9. B : विचित्रत्वं
10. AB: सता

वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति १ तदभावात्र मुक्तता ।
 विकल्पघटितावेतावुभावपि न किंचन ॥ ५८ ॥
 मेयमानप्रमातृत्वैर्मितौ यत् पर्यवस्यते ।
 चतुष्पथा बोधनका चातुरात्म्योत्तिभाजनम्२ ॥ ५९ ॥
 इमां वामनदत्तेन विहितामात्मसंस्तुतिम् ।
 अधिगम्य३ विमुच्यन्ते जन्तवो भवविष्णवात् ॥ ६० ॥
 एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु विद्वजात्मनः ।
 कृतिवर्मनदत्तस्य सेयमात्मप्रकाशिनी ॥ ६१ ॥

४ आत्मसंस्ततिर्नाम ५ द्वितीयं प्रकरणम्

1. A : तदा-
2. B : - इच्चातुरात्म्योत्त-
3. B : अपि तस्य
4. B : आत्मसंस्तुति
5. A : श्लोकाः ५९

अथ तृतीयं प्रकरणम्

यस्य मायापरिसन्दविहिता विश्वसंस्थितिः ।
 १ असद्विकल्पसंकल्पसंहर्ता तमहं नतः: ॥ १ ॥
 ३ सर्वो विकल्पः संसार इत्युक्तेरयमाशयः ।
 यदसत्त्वं सृतोः^४ सत्त्वं शुद्धायाः संविदः स्थितम् ॥ २ ॥
 विकल्पशब्दो लोकार्थप्रसिद्ध्याऽन हि सार्थकः ।
 किन्तु शास्त्रप्रसिद्ध्यैव सा चास्मिन्प्रतिष्ठिता^५ ॥ ३ ॥
 सत्सु शब्देषु चार्थेषु संवृतो वाथ वास्तवः ।
 संबन्धस्तेषु संभाव्यो विकल्पार्थो बहिः क्वच सत् ॥ ४ ॥
 अर्थवन्तः सर्वशब्दा विकल्पार्थेन यन्मतम् ।
 औपचारिकया वापि सत्तया तन्मतद्वये ॥ ५ ॥
 भवेदेतद्विकल्पार्थो यदि कश्चित् स्थितो भवेत् ।
 यावदेतत् तदर्थस्य नादाप्यस्ति प्रतिष्ठितः^७ ॥ ६ ॥
 न चोपचारसत्तापि विकल्पार्थात् परा मता ।
 पृथक्त्वं वास्तवत्वं स्यादुपचारेऽस्तमायाति^८ ॥ ७ ॥
 विकल्पशब्दस्यान्ये किं शब्दाः पर्यायतां गताः ।
 सा वा तेषां यदेतस्य तेषां चैकार्थतोच्यते ॥ ८ ॥
 विकल्पशब्दो नाप्यर्थस्तेषां ते न तदर्थता ।
 उच्यते सर्वशब्दानां यदि लोकोऽनुमन्यते ॥ ९ ॥
 विकल्पशब्दत्वं वाच्यं यदि किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।
 इतरेऽपि तदर्थं न नार्थवन्तः कथं किल ॥ १० ॥

1. B:-विकल्पे
2. B: नगः
3. A: सर्वे
4. A: - सत्तयृतोः
5. B: - प्रसिद्ध्या
6. B: परिषिद्धो
7. B: प्रतिष्ठितः
8. A: -पर्याये

विकल्पार्थश्च शब्दार्थं इत्युक्तिः पर्यवस्थिति ।
 निर्र्थकत्वे शब्दानां विकल्पार्थो यतो गतः^१ ॥ ११ ॥
 स्थित्युत्पत्ती विना शब्दौ यदा मोहविगोहिताः ।
 पतन्ति प्रतिपत्तारः^३ स विकल्पो विविच्यते^४ ॥ १२ ॥
 विविच्यते विकल्पोऽपि विकल्पेन तदात्मना ।
 विचाररहितं येन निर्विकल्पं स्ववेदनम् ॥ १३ ॥
 विचार्यते विकल्पस्य व्यापारस्थितिरुद्धवः ।
 स्वरूपं वेति^५ नैतेभ्यो यद् विचारपदं परम् ॥ १४ ॥
 तत्र स्वरूपं शब्दो वार्यर्थो वा ज्ञानमेव वा ।
 शब्दार्थयोर्विकल्पत्वं न^६ तावल्लोकसंमतम् ॥ १५ ॥
 शिष्यते केवलं ज्ञानं न तत्रापि विकल्पता^७ ।
 सर्वत्रास्ति विशेष्यत्वं विकल्पेन चितो यतः ॥ १६ ॥
 संभवे व्यभिचारे च विशेषणप्रदा चितिः ।
 विशेषणपदस्यार्थं प्रसिद्ध्याङ्गीकृते सति^८ ॥ १७ ॥
 यावद् विकल्पशब्दस्य कश्चिदर्थो न साधितः^९ ।
 तावद् विशेषणं^{१०} नायं शब्दमात्रो निरर्थकः ॥ १८ ॥
 उद्दवशिचन्त्यते तस्य यस्य व्यापारस्थितिः^{११} ।
 ज्ञायते तदभावे तु^{१२} कस्य कसात् समुद्धवः ॥ १९ ॥

1. AB: नमन्
2. AB: शब्दौ
3. B: प्रतिपत्तातः
4. B: विविच्यते
5. A: चेति
6. B: नाव-
7. B: विकल्पना
8. B: मुनि
9. B: गापितः
10. B: विशेषणे
11. AB: रातिष्ठती
12. B: ज्ञायेन

स्थितिरव्यापृतस्यापि न कस्याप्युपलभ्यते¹ ।
 व्यापारेण पदार्थनां २यत्स्वरूपावधारणम् ॥ २० ॥
 अर्थक्रियासमर्थत्वाल्लक्षणत्वाद्धि वस्तुनः ।
 यदनर्थक्रियाकारि न तत् सदिति युज्यते ॥ २१ ॥
 व्यापारविरहादेव^३ न ४पुष्पादेरसत्प्रथा^५ ।
 व्यापारश्च विकल्पस्य न स्वात्मनि परेऽपि वा ॥ २२ ॥
 नाभिमानगृहीतोऽपि किल्पस्तेन नैव सत्^६ ।
 परस्य तेनासंस्पर्शो यथावद्वस्तुनस्ततः^७ ॥ २३ ॥
 व्यापारः स्वात्मनि न च^८ सिद्धेः स्वात्मनि तेन^९ किम्।
 नहि^{१०} सिद्धेषु भावेषु व्यापारः फलवान् भवेत् ॥ २४ ॥
 अभिमानगृहीतं तु भवेत् संभावनास्पदम् ।
 विकल्पादभिमानस्य मतिभेदे प्रसाधिते ॥ २५ ॥
 यस्त्वैक्ये^{११} नाम भेदोऽयमेतयोर्न स्वरूपतः ।
 गृहीतोक्तिरतो^{१२} व्यर्था स्वात्मैवास्तु^{१३} तथाविधिः ॥ २६ ॥
 तस्माद् विकल्पः^{१४} संशुद्धाद् विज्ञानान्वातिरिच्यते ।
 तेनैव निर्विकल्पोऽयं विकल्पः स्वात्मनि स्थितः ॥ २७ ॥
 अगृहीते गृहीतोक्तिर्निशिचतोक्तिरनिशिचते ।
 क्रियते मन्दमतिभिर्विकल्पस्य किल्पकैः ॥ २८ ॥

1. B: पुनर्भ्यते

2. B: यतव-

3. B: विरहारे वान

4. B: पुष्पादे-

5. B: सन्यथा

6. B: -न नैव सत् इति नास्ति

7. A: गते, B: गत-

8. B: न च इति नास्ति

9. B: नास्ति

10. B: नास्ति

11. B: यदेक्ये

12. B: न्यर्था

13. B: न्य

14. A: विकल्प

पूर्वापरं न मन्यन्ते नापि शब्दस्य कारणम् ।
 विकल्पः केवलं ज्ञानं न च ज्ञानं विशिष्यते ॥ २९ ॥
 विशेषणं विजातीयं तच्च ज्ञाने जडं भवेत् ।
 न जडस्य प्रवेशोऽस्ति ज्ञानात्मनि कथञ्चन ॥ ३० ॥
 परस्परविरुद्धा हि जड़चेतनयोः स्थितिः ।
 प्रकाशस्य तमः शक्तं न विशेषयितुं क्वचित् ॥ ३१ ॥
 पूर्वापरेण संबन्धमशक्यं भिन्नकालता ।
 पौर्वापर्ये यतो हेतुस्तच्चैकः^{१५} कथं न सः ॥ ३२ ॥
 अथ निर्विषयं ज्ञानं न !६क्षमं भवितुं यदि ।
 विषयोऽपि कथं शक्तः स्थातुं विषयिणा विना ॥ ३३ ॥
 परस्परविधातृत्वं यदि वा मतमेतयोः ।
 तदयुक्तं यतः कार्यात् कारणं पूर्वमिष्यते ॥ ३४ ॥
 परस्परानपेक्षा चेत् सत्ता विषयतद्वतोः ।
 सिद्धा सिद्धो विकल्पस्य^{१७} स्वात्मैव हि तथाविधिः^{१८} ॥ ३५ ॥
 विकल्पात्मनि सर्वत्र^{१९} व्याप्य^{२०} चेदास्थिता चितिः ।
 विकल्पस्य विकल्पत्वं^{२१} किं तज्जानातिरेकि यत् ॥ ३६ ॥
 विषयान्व विकल्पत्वं^{२२} न स्वरूपाच्चिदात्मकात् ।
 विकल्पस्य विकल्पोक्तिस्तदिदं खे विलीयते ॥ ३७ ॥
 यैर्विकल्पात्मनि ज्ञानं सर्वमेव प्रतिश्रुतम्^{२३} ।
 २४तैरथान्विविकल्पं तदुक्तं स्वात्मन्यकल्पनात् ॥ ३८ ॥

15. AB: -स्तो चेक

16. ■ क्षमं च

17. B: विकल्पोऽस्य

18. B: तथाविधिः

19. B: संवृत्त

20. B: वेद-

21. B: विकल्पत

22. A: विकल्पत्व, B: विकल्प ३

23. B: प्रतिश्रुतम्

24. B: तैर ३

थैर्वा विकल्पो हेतुस्तद्विकल्पे किं न बोधता ।
 १बोधता चेत् कुतो भेदो नहि स्वात्मनि भिन्नता ॥ ३९ ॥
 अबोधता विकल्पे चेत् कर्थं विज्ञानजन्यता ।
 नोपादानं विरुद्धस्येत्येवं २नान्यगतिस्थिते: ॥ ४० ॥
 अन्यत्वे च विरुद्धत्वाद् ज्ञानं नैवोपपद्यते
 विरुद्धत्वं विनान्यत्वे स्वात्मैव हि न किं परः ॥ ४१ ॥
 तस्मादस्तीह विज्ञानं नित्यं सहजनिर्मलम्
 एकं विचाररहितं यद्योगिभिरुपास्यते ॥ ४२ ॥
 एवं चेज्जगतश्चित्रा संस्थितिः किं कृता मता^३
 ४अविचित्रात् तु विज्ञानादः५ वैचित्र्यमुपपद्यते ॥ ४३ ॥
 अत्रोच्यते न वैचित्र्यं पदार्थेषूपपद्यते
 सर्वस्यात्मैकनिष्ठत्वात्^६ परेण च न संगमात् ॥ ४४ ॥
 ७तद्वद्वावैकतात्यागात् तत्यागे चित्रता गते:
 पृथग्बाह्येषु^८ दृष्टेषु बहुभिन्नास्ति^९ चित्रता ॥ ४५ ॥
 एकबुद्धिसमारूढे चित्रत्वे का विचित्रता
 पृथक्स्थितेषु^{१०} बाह्येषु का भावेषु विचित्रता ॥ ४६ ॥
 ज्ञानस्य च विचित्रत्वं^{११} स्वज्ञेऽपि न यदा हृतम्।
 प्रबुद्धे तदिहादित्वमिति केनावगम्यताम् ॥ ४७ ॥
 जागरायां यथा बुद्धे:^{१२} १३स्वज्ञानमसत्कृतम्।
 जागरापि तथा शुद्धज्ञानात्मभिरसत्कृता ॥ ४८ ॥

1. A: भेदता
2. A: न्याय-
3. B: राता
4. A: अविचित्रा तु , B: अविचित्रात्
5. AB=विज्ञाताद्
6. B: -निष्ठत्वात्
7. B: ननुद्वयेकता
8. B: पृथग्बाह्येषु
9. B: बहुभिन्नास्ति
10. B: पृथक्स्थितेषु
11. B: स्वमे
12. B: बुद्धे:
13. B: स्वम-

तस्मादैरुच्यते मुठैर्विचित्रेयं प्रथा कुतः ।
 ते प्रत्युक्त्या विचित्रत्वस्यैकवस्तुसमाश्रितेः ॥ ४९ ॥
 यस्मान्निरंशे विज्ञाने चित्रतायाः समुद्भवः ।
 १सांशे^२ भवेषुपुस्तेऽप्यंशा भिन्नता नास्ति वै यतः ॥ ५० ॥
 तेन^३ विज्ञानविज्ञेया ४त्रान्येन न संस्थितिः ।
 तस्माज्ञानमसंक्रान्तरूपं शक्तं न ज्ञातदृते ॥ ५१ ॥
 रूपसंक्रान्तिमेतस्य ‘भागवृत्तां प्रकल्पयेत् ।
 सा चास्मिन् दुःशका ज्ञातुं तेन न ज्ञानचित्रता ॥ ५२ ॥
 ज्ञानेन न^५ यदादिष्टं न तद् ग्राह्येन गम्यते ।
 तथैकतायां चित्रत्वमपि बाह्येऽतिदुष्करम् ॥ ५३ ॥
 अनेकता चित्रता हि सा चैकत्वविरोधिनी ।
 ज्ञानज्ञेयपरित्यागच्छित्रता शब्दमात्रकम् ॥ ५४ ॥
 एवं वैचित्र्यसद्वावे प्रतिषिद्धे पराकृता ।
 मातृमानप्रभेयाणां^६ पृथक्त्वानामपि^{१०} स्थितिः ॥ ५५ ॥
 एतत्वयपरित्यागे येन रूपेण भूयते ।
 तेनैव सत्यं विज्ञेयं तदन्यदसमञ्जसम् ॥ ५६ ॥
 विलीयमाने पुरतः स्वात्मस्थस्यासमञ्जसे ।
 प्रपञ्चेऽस्मिन्नविश्वासे^{१२} विश्वस्तास्ते कर्थं चिरम् ॥ ५७ ॥
 स्वज्ञे वापि समाश्वास इत्थं केन निवारितः ।
 नहि स्वज्ञेन दृश्यन्ते भावा बहुविधा बहिः ॥ ५८ ॥

1. B: संशे
2. B: भावेषु -
3. AB=तेन्य
4. AB=सत्त्र-
5. A: तं द्विती, B: ते द्वौ
6. A: भागवतां
7. A: नास्ति
8. AB: ग्राहीय
9. B: -प्रभेयानां
10. B: पृथक्त्वानामपि
11. A: इलोकाः ३/३९-४२ ३/५४-५ इलोकयोर्मध्ये विद्यन्ते
12. AB: विश्वस्ता:

१स्वज्ञे भीतैः प्रयत्नेन प्राप्तते जागरा यथा ।
 जागरायां तथा दुःख्यैर्यत्नाल्लभ्या परात्मता ॥ ४९ ॥
 इति वामनदत्तेन विकल्पोऽपस्तवः कृतः ।
 य एनमवगाहन्ते बाध्यन्ते ते न विष्लवैः ॥ ५० ॥

विकल्पविष्लवो नाम तृतीयं प्रकारणम्^३

अथ चतुर्थं प्रकारणम्

१यज्ञोयं^२ पुरुषेण ह संसारविचिकित्सुना
 तदुच्यते यथाम्नायां न्यायानुभवसंभितम्^३ ॥ १ ॥
 देहश्च कायो भूतानां तानि शक्त्युद्धवान्यपि
 सा विद्या प्रकृतिर्मायेत्यादिशब्दाभिधेयताम् ॥ २ ॥
 प्रतिदर्शनभेदेन प्रतिपन्ना निजाकृतिः^४
 अमुञ्चती पारतन्त्रमीश्वरादिपदाभिदे ॥ ३ ॥
 ततोऽप्यभिन्ना भिन्नाऽ वेत्याभिधातुं न शक्यते
 न हि नित्यैकरूपस्यानित्यं बहुविधं वपुः ॥ ४ ॥
 न भिन्नं शक्यते वक्तुमपृथक्सिद्धयोगतः
 सत्येयमस्त्वसत्या वा नास्माकमुपध्युज्यते ॥ ५ ॥
 अस्या हेयकरूपत्वादलं रूपनिरूपणैः
 किन्त्वविज्ञातरूपस्य हेयतैव न बुध्यते ॥ ६ ॥
 तेन हेयत्वविज्ञाने विज्ञेयेयं न रूपतः^६
 यद्यत्कर्मपदं^७ प्राप्तां तत्तद्वेयं विचक्षणैः ॥ ७ ॥
 कर्मणश्च परित्यागात् कर्तृतापि विलीयते
 कर्तृकर्मपरित्यागाद्^८ यन्नातुरवशिष्यते ॥ ८ ॥
 तदुपादेयतां यातमेतयोः परिहारतः
 नित्यलब्धतयाप्यस्य लब्धकः^{१०} केन^{११} लभ्यते ॥ ९ ॥
 यद् यस्य^{१२} कर्मपदवीमुपारोहति देहिनः ।

1. A: ॐ श्रीकृष्णाय नमो नमः, B: ॐ
2. B: पञ्चेय
3. B: मुखव-
4. AB: निजाकृतेः
5. A■:- भिन्नभिन्ना
6. B: रूपता
7. AB: यद
8. B: -मातर-
9. A: नित्यब्ध्य, B: नित्यलनुभवाप्य
10. AB: लब्धाकः
11. AB: कश्च
12. AB: यद्यश्च

1. B: स्वज्ञ
2. B: विष्लवैः
3. A: श्लोकाः ६१

अशरीरं तदा शेयं^१ सर्वं विद्याविजृभितम् ॥ १० ॥
हेतुः^२ सा देहवैचित्रे सर्वेन्द्रियतया बहिः ।
सप्तधात्वात्मनाप्नन्तस्त्रिधातुकतयापि^३ वा ॥ ११ ॥
एका सा विविधावस्था चराचरतया स्थिता ।
द्विषट्कपत्रं सा पद्मं कालमाधारमाश्रिता ॥ १२ ॥
व्यज्यते कलनात् तस्याः कालः कालत्वमागतः^४ ।
सोत्पादक्षयरूपेण भावानां कालकर्षणी ॥ १३ ॥
क्रियात्मको हि यः कालः क्रियाकारकमाश्रितः^५ ।
षोढा च कारकग्रामः^६ शक्त्यात्मनि हि तिष्ठति ॥ १४ ॥
शर्तिर्द्रव्याश्रिता नित्यं तत् परं ब्रह्मशब्दितम् ।
तत्समुत्था व्याप्रियते परे सा विश्वकर्मणि ॥ १५ ॥
सा स्वसंस्कारचिह्नेन प्रत्यगात्मानमात्मनः^७ ।
उपोद्धरति संलीनं प्रलये वासराचितम् ॥ १६ ॥
तस्याधारतयात्मानमपि सैव व्यधात् तथा ।
यथायमीश्वराज्ञास्थो^८ वर्तते भोगमोक्षयोः ॥ १७ ॥
स तु तस्यां यदोद्विग्नो मोक्षसंस्कारचोदितः ।
तदा पलायते तस्या येनैवायमिहागतः ॥ १८ ॥
विषयावनिपयन्तं स कृत्स्नो ब्रह्मणस्तथा ।
ततस्तामेव पूर्वं स विचिकित्स्यतयाश्रितः ॥ १९ ॥
को यो हि विषयो नाम स्वतन्त्रस्य समास्थितः ।
मायेयं यन्न जानाति तत्त्वमस्य विवेचयन् ॥ २० ॥
एकोऽयं स्यादनेको वा तत्त्वमत्र न बुध्यते ।
एकत्वेनास्ति वै तर्थं वैतये वैकता कथम् ॥ २१ ॥

1. AB: शेयं
2. AB: हेतु
3. AB: स्वे-
4. AB: गताः
5. AB: नभिता
6. AB: -ग्राम
7. A: -ामात्मनः; B: ननात्मनः
8. B: नग्र

अहमेको निरंशश्च सांशानेकग्रहक्षमः ।
कथं स्याद् ग्रहणं तद्वा कस्य धर्मोऽवसीयताम् ॥ २२ ॥
पृथक्स्थर्योद्धयोर्नो यत्तच्चेत् संगतयोः स्थितम् ।
माया न यदि तत् कोऽर्थः^२ स स्यादिति विवेच्यताम् ॥ २३ ॥
इत्यं विषयनिष्पेषे यदिन्द्रियसुखेन यत् ।
ज्ञायते वस्तुनो रूपं न तत् किञ्चिदिति स्थितम्^३ ॥ २४ ॥
इन्द्रियस्यापि विषयाभावात् करणता क्व तु ।
एवं या गोलके शक्तिरैन्द्रियी सा विलीयते ॥ २५ ॥
अस्तु वा विषयो नाम कथञ्चिदुपपादितः ।
तथापि तत्तत्त्वविदां न संमोहयितुं क्षमः ॥ २६ ॥
विषयस्यापि यद्युपं सूक्ष्मं तदपि भावयेत् ।
स्वदेहन्द्रियदेशेषु यत् यत् संविदा स्थितिः ॥ २७ ॥
जपन् भगवतो नाम स तस्यैव वशो भवेत् ।
तद्वशत्वे स विषयो न स्यात् क्वापि निबन्धकृत् ॥ २८ ॥
मूले मध्ये तथाग्रे च शब्दस्पर्शरसाश्रयम् ।
विज्ञेयमिन्द्रियं स्वं स्वं जिह्वायां सह संविदा ॥ २९ ॥
रसना यत्र चोत्क्षिप्ता किञ्चिद् विकिरति^४ स्वयम् ।
तद्वपसंविदः क्षेत्रः^५ तज्ज्ञानेनावधारयेत् ॥ ३० ॥
घोणाग्रे^६ धारयेद् विद्वानिन्द्रियं गन्धसंविदः ।
एकस्माद् येन चोत्पत्तिर्मता विषयतद्वतोः ॥ ३१ ॥
मनःक्षेत्रं तथा कण्ठो बुद्धिं शिरसि धारयेत् ।
उरसोऽन्ते समूहं च यत्र सत्त्वं रजस्तमः ॥ ३२ ॥
आवापयति विज्ञानं कर्मिणो विकलस्थितेः ।
तेन तत्र समादद्यात् परिशुद्धेन चेतसा ॥ ३३ ॥

1. B: पृथक्ययोर-
2. A: तर्काभ्यः
3. A: संस्थितम्
4. AB: विकिरति
5. A: जाने तत्र
6. B: घोणाग्र

व्यज्यते तत्र कर्मात्मा सर्वसंस्कारसंस्कृतः ।
 तस्यापवर्गसंस्कारेष्ववधेयं कृतात्मना^१ ॥ ३४ ॥
 ते हि संस्कारसंस्कारविरोचकतया यतः ।
 २वर्तन्ते तेन तेष्वेव मुमुक्षुर्यत्नवान् भवेत् ॥ ३५ ॥
 स्तनस्याधो ऽवामपाश्वे^२ ५दोषस्थानमनुस्मरेत् ।
 तदबुभूषान्^३ ततो दोषान् वारथेच्छुद्धचित्तमृतिः ॥ ३६ ॥
 उरोहृदययोर्मध्ये कालपुष्करमास्थितम् ।
 धारयेत् तत्र विज्ञानमिन्द्रियं तद्विवेचकम् ॥ ३७ ॥
 ततो मध्यमनाड्यात्मा विवेच्यो यत्र सत्रिधिः ।
 अध्यक्षस्यात्मनि^४ खस्यः स इष्टो योगिभिर्यतः ॥ ३८ ॥
 आदैव^५ सा परा शक्तिः कर्मकारितया स्थिता ।
 भूतात्मना च विद्येति तामाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥
 तन्वी नीवारशूकाभाः^६ नैतद् यत्र न सा स्थिता ।
 तन्मध्यविनिष्टानां नास्ति संकल्पसंभवः ॥ ४० ॥
 संकल्पासंभवात् तत्र न मृत्युर्बाधते बुधान् ।
 मृत्युः संकल्पजन्मैष^७ निर्विकल्पेषु नास्त्यसौ ॥ ४१ ॥
 ममेति^८ च भवेत्मृत्युर्न ममेति तदत्ययः ।
 संकल्पमूलममता तन्निषेधे कुतः सृतिः^९ ॥ ४२ ॥
 ममतापि च संकल्पः सोऽन्यसंकल्पकारणम् ।
 ज्ञेयः स स्पन्दजो नित्यं स स्पन्दो न विकल्पगः ॥ ४३ ॥
 न च प्रवेशो दुसाधस्तत्र ज्ञेयो विचक्षणैः ।

1. AB=हतात्मना
2. AB: वर्तते
3. B: ता स
4. B: नस्यात्मन्
5. A: मुमुक्षु, B: मुमुक्षे
6. B: नदनी
7. AB: बदयेव
8. AB: नीवारशूका-
9. AB:-त्वीत
10. AB: योगि
11. A: कुतो मृतिः

यथा स भगवान् साक्षात् प्रादिशत् तत्र भारते ॥ ४४ ॥
 समकायशिरोग्रीवं^१ धारणच्चिन्तनामगतिम् ।
 यावन्न तत्र संविष्टस्तावन्नास्त्यविचिन्तनम् ॥ ४५ ॥
 तस्या विचित्रनिर्माणो योऽयं ब्रह्माण्डसंज्ञितः ।
 तस्याः पर्वसु विश्रान्ताः सप्तेषु लोकधातवः ॥ ४६ ॥
 द्वासप्ततिः सहस्राणि नाडीनां यानि तानि सा ।
 तिर्थगूर्ध्वमधस्ताच्च चक्रे विषरिवत्ते ॥ ४७ ॥
 चराचरस्य जगतस्तामाहुर्जननीं पराम् ।
 तया यद् यदनुज्ञातं तद् तद् भवति कुत्रचित् ॥ ४८ ॥
 सर्वस्य^२ च जगत् सर्वं तयात्मनि निवेदितम्^३ ।
 तेन येन जनो मा भूदेष एक्वापि कुतूहली ॥ ४९ ॥
 सोत्पत्तिशक्तिः कमग्रे हृदये^५ स्थितिसाधनी ।
 संहाररूपा भ्रूमध्ये तदूर्ध्वे निर्विशेषणा ॥ ५० ॥
 य एनां समुपासन्ते शक्तिं संदर्शनेष्ववः ।
 तेषां स्वयं समायाति देवी सा^६ हृदयाम्बुजम् ॥ ५१ ॥
 स्वसंकल्पविनिर्माणे विश्वपद्मे कृतालया ।
 अन्तर्धनननी^७ मधुरं लभ्यते शक्तिषट्पदी ॥ ५२ ॥
 अनाश्रयस्य या पत्युर्विहितान्तःपुरं सती ।
 हृत्पद्ममध्ये त्वात्मा सा मध्यनाडितया स्थिता ॥ ५३ ॥
 यदुद्यमननिष्पादी कालः कलयति प्रजाः ।
 यास्तथैव भविष्यन्त्यात्मस्वरूपेण संसृताः ॥ ५४ ॥
 अनभिव्यक्तरूपादिव्यक्तात्मनि वपुः प्रभोः^९ ।
 भाविविश्वतया लब्ध्वा सजीवेव सुखं स्थिता ॥ ५५ ॥

1. AB:-ग्रीव
2. B: सप्तस्य
3. B: निवेदितम्
4. B:-क्तापि
5. B:-विति
6. AB: नास्ति
7. B: अन्तर्धननी
8. B: प्रभोः

न केवलं भोक्तृतया १तयास्य वपुराहितम्^२ ।
 यावच्छरीरमप्यस्य स्वयं भोग्यतयाहितम् ॥ ५६ ॥
 अत्यन्तरागहृतया न तयात्मनि शेषितम् ।
 ✓ किञ्चित् स्वतन्त्रं यत्रास्या: पतिभोग्यत्वमागतम् ॥ ५७ ॥
 येन येन स्वभावेन सास्य देहोपकारिणी ।
 ✓ तेन तेन स्वरूपेण बहिर्विषयदाप्यसौ ॥ ५८ ॥
 अन्तर्भवन्त एवास्या लभन्ते परमं प्रभुम्^३ ।
 ✓ अनन्तरा य ५एतस्या न लभन्ते कदाचन ॥ ५९ ॥
 ५पथारोहक्मेणैव तत्तदैश्वर्यदा भवेत् ।
 यावत् सर्वेश्वरमपि प्रयच्छति हृदि स्थितम् ॥ ६० ॥
 अटवी^६ बह्यनाडीति समा सापिच पिंगला ।
 चराचरस्य लोकस्य मध्यमा मध्ययोगाः ॥ ६१ ॥
 आभाति^७ वसते^८ यावद् भानुमण्डलमध्यगा ।
 वर्तते कालकर्मात्मविद्यारूपस्वरूपिणी ॥ ६२ ॥
 तदन्यद्वारसंरोधे यस्तादाकाशगोचरः ।
 लभते स परं स्थानं^९ यतो भूयो न संसृतिः ॥ ६३ ॥
 तस्या यः कर्मदेशास्थो भागो १०रोमानुसंज्ञितः ।
 ११स वासुदेवस्यावासस्तत्र तं चिन्तायेदजम् ॥ ६४ ॥
 अनादिनिधने देवे^{१२} विश्वस्य प्रभवाप्यथम् ।
 ज्ञानाक्रियेच्छाशक्तीनां कारणं निर्गुणं विभुम् ॥ ६५ ॥

1. B: तया-
2. B: वपुराहितम्
3. A: विभुम्
4. A: रजा, B: गजा च
5. B: पवर्ग्रह-
6. A: अचरी
7. AB: आभोगि
8. B: वमते
9. B: ध्यानं
10. B: -देस्याभागोरोगोत-
11. B: सर्वा-
12. A:-निधनं देवं

ज्ञानशक्तेरधिष्ठाता^१ तदूर्ध्वं चतुरझुले ।
 ध्येयः संकर्षणो देवो नाभिमण्डलमध्यगः ॥ ६६ ॥
 तदूर्ध्वमेतावत्येव क्रियाशक्तेरपि प्रभुः ।
 प्रद्युम्न नाम मध्ये यो स^२ ईष्टे सर्वधातुषु ॥ ६७ ॥
 एतावत्येव तु पुनः प्रदेशे पृष्ठवर्तिनि ।
 ध्येयोऽनिरुद्ध इच्छाया नाथो ब्रह्मसमुद्भवः ॥ ६८ ॥
 हृदयात् कण्ठदेशान्तं^३ यावत् तत्स्थानमिष्यते ।
 प्रभवोऽयं क्रमः प्रोक्त आय्योऽयमतः परः ॥ ६९ ॥
 अनिरुद्धोऽपि यात्येव प्रद्युम्नं मुखमास्थितम् ।
 प्रद्युम्नो याति संकर्षं^४ कालज्ञानात्मकं विभुम् ॥ ७० ॥
 ललाटदेशाधिष्ठानं^५ स चेष्टस्तदुपासकैः ।
 स हि^६ संकल्प्य^७ सकलं^८ प्रयाति परमेश्वरम् ॥ ७१ ॥
 वासुदेवमजं नित्यं परं कारणमव्ययम् ।
 सर्वमूर्धिं स्थितं देवं सर्वव्यापिनमुत्तमम् ॥ ७२ ॥
 कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मना ।
 कालः पक्वो^९ यमं त्वेति यस्तं बेद स वेदवित् ॥ ७३ ॥
 तस्येण कल्पनाद्या यत्^{१०} ११कन्दे मूर्धिं हृदि स्थितिः ।
 १२सर्वात्मनोऽन्यथा तस्य कः स्थाने नियमक्रमः ॥ ७४ ॥
 ततः समुत्थिता भावाः प्रतियान्ति तमेव च ।

1. B: धिष्ठाता
2. AB: य
3. B:-देशान्ते-
4. B: संकर्ष
5. AB:-प्रिष्ठानं
6. AB: नारित
7. B: संकल्प्य
8. AB: सकले
9. AB: यमेत्वेति
10. A:-स्तु
11. B: कर्म
12. B:-त्मता

एतावत्येव कर्तव्ये^१ प्रतिपत्तुरुयं क्रमः ॥ ७५ ॥
 इति सर्वज्ञताज्ञत्यै^२ सर्वज्ञैः संप्रदर्शितः ।
 न चायमेव नियमः किन्त्वयं योग्यताश्रयः ॥ ७६ ॥
 अवहारो न कर्तव्यः^३ क्वचिद् दृष्टमतोऽन्यथा ।
 तथाह्येके हि मन्यन्ते ^४धारणामिन्द्रियैः सह ॥ ७७ ॥
 हृदयैति ततोऽप्यन्दूह्यमागमपण्डितैः^५ ।
 तथाद्युर्तुः^६ मददुहित्र्या^७ वामदेव्या हरिस्तुतो ॥ ७८ ॥
 उपासानियमाभावो ^८ह्यविकारसमाश्रयात् ।
 सर्वाङ्गं सर्वतो देवं त्वां मत्वा सर्वसंस्थितम् ॥ ७९ ॥
 ✓ उपासानियमो नेष्टः कैश्चिदुद्घामचेष्टितैः ।
 ११ आगमेऽपि पुनः प्रोक्तं नियमाभावसूचकम् ॥ ८० ॥
 विकल्पशमनाच्छास्त्रभिच्छत्याप्तिं परात्मनः ।
 येन येन लघूभूतं मनः शाम्येदयत्नतः ॥ ८१ ॥
 सहेन्द्रियैः सह प्राणैस्तत्तदेवाचरेत्ततः ।
 यथा महाहृदः क्षुब्ध^{१२} आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ८२ ॥
 तथा विद्वान् धृतप्रज्ञ आत्मन्येव प्रसीदति^{१३} ।
 ✓ आत्मप्रसादप्राप्त्यर्थं यतन्ते^{१४} सर्व आगमाः ॥ ८३ ॥
 आत्मा च भगवान् देवो वासुदेवः परो मतः ।

1. AB: हर्तव्ये
2. B: प्रतिपत्ते
3. B:-ज्ञते
4. AB: गन्तव्य
5. AB: कर्मचद
6. AB: धारणम्
7. AB:-वहारम्-
8. AB: स्वरूप
9. A: -दुहित्रा
10. A:-धिकारि-
11. B: अगमे
12. B: वस
13. B: इयं पक्षिनांसि
14. B: येन ते

१ गुणप्रथनयोगाभ्यां सेवित्वा ते मुमुक्षवः ॥ ८४ ॥
 प्राप्नुवन्ति^२ परं धाम यतो भूयो न संभवः ।
 स संकर्षणप्रबृह्मौ सोऽनिरुद्धः प्रकीर्तिः ॥ ८५ ॥
 तत्र प्राप्तस्य वेद्यीति नास्ति संकल्पसंभवः ।
 यत्प्रकाशैकनिष्ठं^३ हि तत्पदं परमेष्ठिनः ॥ ८६ ॥
 वेद्यीति प्रत्ययाद् विद्वान् वेद्यीति तदत्ययः ।
 ४ स त्वात्मानं न जानाति स हि ज्ञानमयो यतः ॥ ८७ ॥
 तद् वेति विद्वांस्तद्वेद्यं नातोऽन्यद् वाग्मिता सताम् ।
 यदीदमस्ति नो चेत् अत्तदेव प्रथते स्वयम् ॥ ८८ ॥
 एतावद्विभवा विद्या विजेया हेयताकृतेः^५ ।
 अङ्गीकृत्यापि विषयं तत्त्वज्ञो न मुह्यति ॥ ८९ ॥
 तत्त्वरूपपरिज्ञानमिन्द्रियेष्वेव निष्ठितम्^६ ।
 तेनेन्द्रियाश्रयेष्वेव धारणासु विधिः स्मृतः ॥ ९० ॥
 एताव x x x x x x
 x x x x x x
 x x x x x x
 स्वेनात्मना सकलकल्पनिराकृतेन^७ ॥ ९१ ॥
^८ संकल्पसंततिनिवृत्तिरूपैति साम्यात्

साम्यं तथा हृदयपद्मसमाश्रयेण
 मध्ये निदाय कमलस्य च चित्तस्वरूपं
 स्वं तत्त्वमेति विमलं कलनाविगुणः ॥ ९२ ॥
 नायं जिघृक्षति यदा किमपीह वस्तु
 नो वा जहाति न चिकीर्षति किञ्चिदेव ।

1. AB:-प्रथान-
2. B: प्रामुक्षनि-
3. AB:-निष्ठ
4. AB: न
5. AB: सत्
6. AB:-कृते
7. AB: निष्ठिम् = अतः परं केवल श्लोकाः ६/२३-२७ सन्ति।
8. A:-गिकृतेन
9. A: सकल-

विद्वेषदोषपरिवर्जितचित्तवृत्तिः
 साम्यात् स्वरूपमुपयाति निवृत्तबन्धः ॥ ९३ ॥

नायं यदा भवति १मेघनिषष्णचित्तो
 नो वा २बुध्युरपि तत्सकलात्मवृत्त्या ।

नो मध्यमामपि दृशं प्रतियाति यत्लात्
 तत्त्वं तदा समुपयात्यखिलस्वरूपम् ॥ ९४ ॥

तत्त्वं यदा ३निजमवैत्य विरुद्धवृत्तिः
 सर्वेण सर्वरचितं रहितं च सर्वे: ।

आकाशकल्पमथवा चलसिन्धुतुल्यः
 स्वं^४ रूपमेति हि तदा परिशुद्धबुद्धिः ॥ ९५ ॥

सर्वत्र साम्यमुपयाति यदा स्वदेहे
 नाधिक्यमेति हृदये न च कण्ठमूर्धोः ।

संविद्विचारशिथिला बहिरन्तरस्य
 ४प्राप्तं तदा भवति ५रूपमिदं पुराणम् ॥ ९६ ॥

भेदं ७न वेत्ति जडचेतनयोर्थैव
 न स्पन्दते हृदयसद्विनिः^९ मध्यसंस्थ ।

भारूपमात्रपरिशेषितसर्वभावः
 प्राप्तं तदा भवति ६रूपमिदं पुराणम् ॥ ९७ ॥

एकायने प्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजात्मनः^{१०}
 कृतिर्वामनदत्तस्य सेयं विद्यासमाश्रया ॥ ९८ ॥

इति विद्याविवेको नाम चतुर्थ प्रकरणम्

1. A: मेघ
2. A: वायुभूष-
3. A: निजमेवैत्य
4. A: स्वे
5. A: प्राप्तस्
6. A: रूपमय
7. A: भेदेन
8. A: परापि
9. A: रूपग्रय
10. A: द्विजात्मनः

अथ पञ्चमं प्रकरणम्

देशकालगुणकार्यद्वारागं
 सर्वतः सममनीशमीश्वरम् ।

१आमनोनियमशब्दगोचरम्
 सर्वशब्दविषयं च नौमि तम् ॥ १ ॥

त्यागसंग्रहविधानुपासिभिः
 सर्वतः समतया समाश्रितैः ।

सर्वभूतगुणकार्यवर्जितैः-
 -र्भूयते ध्रुवमज त्वदात्मता ॥ २ ॥

नैव तत् क्वचन किं च यन्न तत्
 त्वद्विना ननु किमर्थमीशषे ।

स्वात्मनः प्रभुरतोऽपि सन्मतः
 स्वप्रभापरिकरः सुदर्शनः ॥ ३ ॥

सर्वशक्तिपरिवारदृशयाः^२
 यः श्रिया भुवनपद्मसंस्थया ।

सेव्यते बहुविधं त्रिभेदया
 नौमि तं परमकारणं हरिम् ॥ ४ ॥

मध्यमाभिमतमध्यखेचरः
 कण्ठमूलधरणान्त उत्पतन् ।

४प्राप्यसे प्रणवपाशवेष्टितो
 योगिशाकुनिकदृष्टिगोचरः ॥ ५ ॥

स्वप्रकाशवपुषः समुत्थिता
 नादशक्तिरिह विश्वकारणम् ।

करृकर्मकरणादिभेदगां
 सा बिभर्ति तनुमष्टमूर्तिकाम् ॥ ६ ॥

शब्दशक्तिरविभागमागता

1. A : आमन-
2. A : दृश्या
3. A : प्राप्य मे

बिभृती सकलविश्वरूपताम्
सेव्यते प्रतिभैव शुद्धया
त्वत्समागमविधानहूतिका ॥ ७ ॥

भोक्तुभोग्यविषयस्य वस्तुतः
सागिनचन्द्रजननेन ज्ञायेत ।

मातृका इव पितुः समागमाद्
एव या मसृणमास्तेरिता ॥ ८ ॥

वाच्यवाचकविभागवर्जितं
नेह किञ्चिदुपपत्तिभाग् यतः ।

त्वामृते तत इयं भवद्वशाद्
द्वैषमेत्य बहुधा विवरते ॥ ९ ॥

आद्यबीजसमवस्थितिः^२ सदा
ज्ञायते न तु तदेति^३ चाप्ययम् ।

तत्स्वरूपपरिलब्धवृत्तिभि-
र्भूयते विभुतैव^४ बुद्धया ॥ १० ॥

तद्विवृतिसदिता^५ जगत्पति-
स्तद्विना भवति नैव येन सा^६ ।

तत्स्वरूपधटिता^७ विलुप्यते
तद्विवृतिरिति कथ्यते बुधैः ॥ ११ ॥

तद् द्वितीयकलनात् कलावतः
कालताप्तमिह^८ संभवो भवेत् ।

दीर्घतामिव यतः समागतं^९

भाति यत्^१ स्वमपि नाथ ते वपुः ॥ १२ ॥

तत्तृतीयलब्धरूपवर्णता
२पञ्चप्राणसहिता निगूहिनी ।

तावके वपुषि वर्णसंग्रहा
शक्तिरूद्धवति विश्वरूपिणी ॥ १३ ॥

३०रूपं^३ किं^४ सिद्धमेतत्तन्नान्यद्
५वाच्येऽनित्ये वाचको नह्यनित्यः ।

वाच्यं ब्रह्मप्रणवस्यैव सिद्धं
दिक्कालादैर्यत्परिच्छिद्यते न ॥ १४ ॥

तेनैवायं सर्वविदेषु पूर्वं
स्वाध्यायादौ वेदविद्धिः प्रणीतः ।

तस्मिन्नुक्ते वाचि यत्^६ संमुखत्वे
तत्रः सिद्धं सर्वदा च ७भवदभ्यः ॥ १५ ॥

तस्मिन्नन्तः सर्वसिद्धं प्रविष्टं
वाचस्तत्त्वं^८ वाग्विर्वतं^९ च सर्वम् ।

अन्त्यौ स्वरौ बिन्दुविसर्गयुक्ता—
वाचस्य दीर्घेण परेण भेदः ॥ १६ ॥

तथैव पञ्चार्णविभेद उक्तः
षष्ठस्तथाद्यावपि चान्त्ययोर्यौ ।

योऽतः परोऽपि स्वरवर्णवर्ग—
स्तृतीयमूलो विबुधैरपीष्टः^{१०} ॥ १७ ॥

शाक्तं यथैतावदिह प्रदिष्टं

1. A : निवर्जितं
2. A : स्तमवमितिः
3. A : ननवदेति
4. A : विभुतैव
5. A : जगति-
6. A : मनसा
7. A : नवितो
8. A : कालतमनतह
9. A : समागते

1. A : नास्ति
2. A : साण-
3. A : सरूपं
4. A : कं
5. A : वान्ये
6. A : नास्ति
7. A : पतभूभ्यः
8. A : स्तत्वं
9. A : विवरते
10. A : धीष्टः

वर्णद्वयं सर्वविकारबीजम् ।
 अधिष्ठितं यत् परमेण पुंसा
 प्रागन्त्योरन्व्युतारूपिणैव ॥ १८ ॥

मूलं तदेवेह निरस्तरूपं
 सर्वार्णरूपं प्रथमं यदाहुः ।
 तस्माज्जाताः सर्ववर्णस्य भेदा
 येषां विश्वचित्ररूपानुकारि ॥ १९ ॥

एककादिपरिपोषितं क्रमात्
 सर्वषट्कपरिपूर्णनिग्रहम् ।
 वर्णषट्कमिह विश्वस्तुनः
 सूक्ष्मतां समुपगृह्य वर्तते ॥ २० ॥

वर्णपंक्तिरियमेत्य चित्रतां
 संस्थया विविधया विवर्तिता ।
 वाक्यतामथ पदानुसंधितां
 लोकसंविधिकृते प्रपद्यते ॥ २१ ॥

यत् तु पूर्वमविभक्तरूपया
 शुद्धया प्रतिभया समाश्रितम् ।
 लौकिके न तदुपैति वाक्यतां
 वक्तरीच्छति परप्रबोधनम् ॥ २२ ॥

वर्णषट्कमिदमेव तत्त्वयं
 सूर्यसोममयतां समाश्रवत् ।
 द्वादशार्णविधिना दिनं व्यधात्
 षोडशार्णविधिना च शर्वरीम् ॥ २३ ॥

षोडशार्णविधिमध्यसंस्थितं
 यन्नपुंसकचतुष्टयं विधौ ।
 तन्मलं शाशितयोदितं बुद्धे^{१-}
 -स्तद्वादुभयहानिभागयम् ॥ २४ ॥

दक्षिणेन दहनात्मतां दधद्

1. A : बुद्धे

दाह्यतामपि तथोत्तरेण तु ।
 मध्यमेन तु समत्वदक्षिणो-
 -तरं दधच्चास्ति तयोः प्रवर्तकम्^१ ॥ २५ ॥

वागेवास्याः कारणं विश्ववृत्ते-
 -न्यायां चैतन्नागमः केवलोऽयम् ।
 नासंकल्पं किञ्चिदस्तीह कार्यं
 वाचं विना न विकल्पोऽस्ति कर्षित् ॥ २६ ॥

नावर्णा वाग्वाचिका किञ्चिदेव
 वर्णास्त्रिंशद्विंशतिश्चैकरित्ताः ।
 अवर्णा नादात् ४संभवन्त्येवमेव
 नादः श्रेष्ठः^५ प्रणवप्राण एकः ॥ २७ ॥

तस्मान्नादात् प्रणवप्राणनोर्धाद्
 भेदं ध्राप्तं द्वादशानां चतुष्कम्^७ ।
 एकश्चार्णो यः परं ज्ञानमुक्तो
 ४यत्प्राणो वाग्विश्वमेतत् तनोति ॥ २८ ॥

अङ्कारोऽयं प्रतिभा विश्वकर्तु-
 -र्विष्णोरुक्तो वेदवेदान्तविद्विद्वः ।
 १०अस्मिन्नन्तर्युगपत् सत्रिविष्टं
 यावद् वाच्यं वाचकं यावदेव ॥ २९ ॥

भात्मेवायं देवदेवः पुराणो
 नैनं प्रति प्रतिशब्देन योगः ।

1. A : त्तरमय प्रवार्यकम्
2. A : न्यायं
3. A : वर्णाः
4. A : संभवत्य-
5. A : श्रेष्ठः
6. A : प्राप्ता
7. A : चतुष्कम्
8. A : यत्प्राणाः
9. A : विस्तो-
10. A : त्तरं

परापेक्षः^१ प्रतिशब्दात् यतः सः
नातः परः कस्यचिदप्रमेयः ॥ ३० ॥

जगत्सिसृक्षो रज्जितस्य पूर्वं
वेदात्मैकः प्रणवः संबभूव ।

अन्तर्निर्गीर्णप्रलयोदयोऽयं
जगत् समीक्ष्य प्रतियोगमेति ॥ ३१ ॥

एतद्वाच्यात् सर्ववाच्यप्रसूति-
र्यद्वत्तद्वद्वादकानामतोऽसि ।

२यथैवासावनभिव्यक्तरूप-
स्तद्वल्लोके प्रणवोऽपि प्रसिद्धः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मो वायं स्वप्रकाशोऽव्यात्मा
स्वाकारस्यं ब्रह्म तत् प्राह येन ।

तस्माज्जाता येऽपि वर्णस्तथान्ये
तेऽपि स्वार्थं प्राहुरेवं यथायम् ॥ ३३ ॥

नादः सोऽयं सर्ववर्णान्तरात्मा
प्रादुर्भूतो ब्रह्मणः सवहितोः ।

यद् यत् कार्यं व्यापकात् संबभूव
तत् तत् सर्वं नामभिर्वाप्य सोऽपि ॥ ३४ ॥

व्यायैभर्वैः स्थगितं ब्रह्म यद्वा
भावाश्चैते तद्विना नैव भान्ति ।

तद्वद् वर्णः स्थगितं नादरूपं
नादं विना न च तेऽपि स्फुरन्ति ॥ ३५ ॥

शक्तिः ३सेयं वैष्णवी घोररूपा
यस्याः पातान्मोक्षिणो यान्ति मोक्षम् ।

अस्यां युक्ताः कल्पनापाशमुक्ताः
स्वात्मारामा यान्ति चिन्तामचिन्त्याम्^४ ॥ ३६ ॥

1. A : -पेक्षोप्रतो
2. A : यदैव-
3. A : सो-
4. A : चिन्त्यम्

१मध्यमे गगनमध्यधिष्ठिता
ब्रह्मणस्त्वियमुदेति रूपिणी ।

शब्दशक्तिरिह जीवसंज्ञया
सर्वभावविलयादनन्तर- ॥ ३७ ॥

सर्वशब्दमयमात्मनो वपु-
र्यो विवेचयारो कारणाद् धृतम्^२ ।

यद्वदुच्चरति तनुखाद् वच-
स्तत्तदेति तनुसर्गमन्त्रताम् ॥ ३८ ॥

३५ स्वरूपमिह यत् प्रदर्शितं
सर्वमेव अदकारसंश्रितम् ।

तद्विं सर्वजगतः प्रवर्तकं^३
तत्त्वरूपरहितं प्रकाशयते ॥ ३९ ॥

भासते स्वयं वाग्वपुः^५ स्तकं
यन्न कर्तृ न च कर्म कस्यचिन् ।

६हलन्तं भवति तत्प्रकाशकं
कर्तृकर्मकरणादिसंश्रयात् ॥ ४० ॥

३५कल्पमुभयरूपसंगमाद्
वतीते सकलसंसृतिस्थितिः ।

रद्वियोगकरणेन धीमतां
जायते निखिलाबन्धमुक्तता ॥ ४१ ॥

अच्चस्वरूपमिह पौरुषं वपु-
स्तत्प्रकाशकसवर्णनिष्ठितम् ।

प्राकृतं यदपि हलस्वसंज्ञितं
तद्विकारवपुषि प्रतिष्ठितम् ॥ ४२ ॥

अच्चस्वरूपरहितं वपुर्यदा

1. A : मध्यमे
2. A : कारणादृतम्
3. B : तदकार-
4. A : जगतो प्रवर्तक
5. A : चावपुः
6. A : हलान्तं

हस्य भाति तत एव तत् तदा ।
 स्पन्दते तदिह तत्रकाशितं
 चित्रविश्ववपुषा तदग्रतः ॥ ४३ ॥

हस्तरूपमुपलीयते यदा
 पूर्ववर्णवपुषि प्रभास्ति ।
 १ आभिमुख्यमवलम्ब्य तदगतं
 क्षीणसंसृतिरिहोच्यते तदा ॥ ४४ ॥

बोडशार्णकलनादनु तदा
 यार्णजातिरपराप्युदेत्यतः ।
 सा क्रमेण परिशिष्टदेवता
 बीजरूपविधिनैव सार्थका ॥ ४५ ॥

अहंकारः सोऽयमिष्टशिवकित्यः^२
 नैतन्मानी^३प्रतिमुच्यते करिचत् ।
 त्यक्त्वैवैनं सर्वकामैर्विमुक्ताः
 शान्तात्मानो ब्रह्मभूयत्वमीयुः ॥ ४६ ॥

एतावत्यः कल्पना: संभवन्ति
 या: संसृष्टा विश्ववैचित्र्यहेतोः ।
 आसां बीजेष्टा हिताः^४ स्था यथार्ह
 कामप्राप्त्या वैश्वरूप्यं भजन्ते ॥ ४७ ॥

सर्वधर्मपरिवर्जितं यदा
 द्रव्यमेति सुधियां दृशः पथि ।
 चेतनं भवतु वाप्यचेतनं
 मुक्तये भवति तावतैव तत् ॥ ४८ ॥

यद् यदत्र परिकल्पशुद्धया
 वस्तु किञ्चन दृशा विभाव्यते ।
 तत्तदेव भवतो विमुक्तये

1. A : अभिमुख्य-
2. A : -पिचकित्या
3. A : -गाली
4. A : हिता

ज्ञायते किमुपदेशविस्तरैः ॥ ४९ ॥
 इति वामनदत्तेन कृतो वर्णविनिश्चयः
 एतस्य सत्यविज्ञानादहंकारो न बाधते
 विबुधवरविष्टः^१ पूचितं पूजनीयै-
 -स्त्रिभुवनवरमीडे^२ संस्तुतं संस्तवार्हेः ।
 अधिगतजनदोषं पापनो चित्रभानुं
 भवभयभिदमेकं केशवं संश्रयेऽहम्^३ ॥ ५१ ॥
 एकायने अप्रसूतस्य कश्मीरेषु द्विजन्मनः
 कृतिर्वामनदत्तस्य सेयं वर्णसमाश्रया ॥ ५२ ॥

वर्णविकारो नाम पञ्चमं प्रकरणम्^४

1. A : -विष्ट
2. A : -मीडे
3. A : प्रसूतस्य
4. A : इलाकाः ५२

अथ षष्ठं प्रकरणम्

प्रणम्य परमात्मानं^१ तन्मण्डलविधिक्रियाम् ।
तद्वक्तेषुपदेक्ष्यामि यथान्यायं यथागमम् ॥ १ ॥
नित्यप्रबुद्धरूपाय बाह्यान्तरनुमोदिने^२ ।
अगृहीतविकल्पाय स्वभावगुरुवे नमः ॥ २ ॥
रत्नानि नोपयुज्यन्ते न धनानि न चापि^३ भूः ।
न चापि पश्वो यत्र न मन्त्रो न बलेः क्रिया ॥ ३ ॥
न मुद्रा न जपध्याने नाधिवासो न चार्चनम् ।
नापि^४ शुद्धिर्न दाहादिविधिरावाहसंभवः ॥ ४ ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो धीरहंकृतिः ।
अयत्नसिद्धे हृत्यद्वे दलैरेभिर्विभूषिते ॥ ५ ॥
कालचक्रसमाविष्टे कर्णिकायां स्थितः प्रभुः ।
साधकैः प्रार्थते देवो यः स्थितः परमेश्वरः ॥ ६ ॥
सदा स्वात्मेन्द्रियैः शुद्धैः प्राणप्रलयकल्पितैः ।
अच्छिन्नैर्नित्यमेवैभिर्दिवारात्रमन्द्रितैः ॥ ७ ॥
चक्रारविन्दनाभ्यस्मिन् मण्डले धारुनिर्मिते ।
अविच्छिन्नप्रवाहेण दीक्षितैः सर्वतः समैः ॥ ८ ॥
केवलं विस्मृतेलोपादवलेपादयं क्रमः ।
कुर्वती^८ तद्रसाक्षेपं^९ तत्र बोध्या बुधैरसौ ॥ ९ ॥
यत्क्रियाकारिणस्ते स्युस्तां क्रियामात्मसंगताम् ।
मन्वानाः^{१०} प्रविमुच्यन्ते बध्यन्ते पुनरन्यथा ॥ १० ॥

1. A : नत्नने
2. A : नुमोदते
3. A : घर्जि
4. A : नाष्य
5. A : नित्यरञ्ज
6. A : नरवि-
7. A : लेपाम्
8. A : कुर्वनो
9. A : तद्रामाशेषा
10. A : मन्वानः

तथा च बोधितः साक्षात् परमेशेन पाण्डवः ।
वच्च सा यत् करोषीति तत् कुरुष्व नदर्षणम् ॥ ११ ॥
एवं बुद्ध्वा वर्तमानो याः १सिद्धारभिवांच्छति ।
अयलेनैव ताः सर्वाः २संप्राप्यन्तेऽणिमादयः ॥ १२ ॥
अप्रमेयप्रभावो हि यस्य राजा वशे स्थितः ।
भवन्ति वशगास्तस्य सर्वे तदनुचारिणः ॥ १३ ॥
तथा हि राजा यो यस्मिन् विनियुक्तो भवेत् पदे ।
तत्र शामस्थराजोऽसौ भवेत् तत्प्रार्थितप्रदः ॥ १४ ॥
शरीरारभिभका एवं भूताधिष्ठातृदेवताः ।
तां तां भूमिमवाप्तस्य देवस्य स्वसमृद्धिदाः ॥ १५ ॥
केवलं तत्र संरोधमर्थयन्तेऽस्य ताः पुनः ।
अनादृत्य प्रणीतस्य^३ न्यग्भवन्ति स्वभूमिषु ॥ १६ ॥
गन्धक्षेत्रादिषु भूतो यावत् प्राप्तो न पिङ्गलाम् ।
तावत् सेन्धास्तदास्येच्छामनुधावन्ति देवताः ॥ १७ ॥
मध्यमान्तप्रविष्टस्य प्राप्तस्य स्वपदं प्रभोः ।
आशिषः प्रविलीयन्ते परिपूर्णस्य सर्वतः ॥ १८ ॥
यथा च राजधानीस्ये न एते^४ न करप्रदाः ।
करान् ५समुपवांच्छति यथा विषयवासिनि ॥ १९ ॥
अथवास्यानवच्छिन्ना तदा भूतेः प्रवर्तते ।
निरुद्धते यदा नायं मितैर्विषयवासिभिः ॥ २० ॥
तथा च पतञ्जलिना निर्दिष्टो धारणाक्रमः^७ ।
प्रदेशवती येनैषां जायते क्रद्धिसंभवः ॥ २१ ॥
कर्द्धयो भूतसंभूतास्तेषु यातेषु वश्यताम् ।
अथदिव प्रवर्तन्ते कस्तासामुपरि ग्रहः ॥ २२ ॥

1. A : सिद्धापो
2. A : स्तम्पायोत्प
3. A : प्रणतस्य
4. A : एता
5. A : करात्
6. A : समुपवच्छति
7. A : धारणक्रमः

तस्मात् प्रयत्न आस्थेय आत्मतत्त्वावलोकने ।
 नह्यनात्मविदः^१ क्वापि कदाचिदपि भाजनम् ॥ २३ ॥
 अनात्मनः परित्यागादात्मनः प्राप्तिरिष्टते ।
 न तु भिन्नस्य तस्याप्तिर्ज्ञेया ग्रामघटादिवत् ॥ २४ ॥
 मन्त्रः सदोदितो नादो मुद्रा सा काचिदास्थितिः ।
 ध्यानं सार्वत्रिकी॒ दृष्टिर्जपो धृत् प्रभाषणम् ॥ २५ ॥
 केवलं सर्वकार्येषु न चेदात्मनि विस्मृतिः ।
 सर्वकर्मफलावाप्तिर्भविदेवं विजानतः ॥ २६ ॥
 यस्माद् वामनदत्तस्य परमार्थप्रगतानात् ।
 प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः परमात्मा सनातनः ॥ २७ ॥

परमार्थप्रकाशो नाम षष्ठं प्रकरणम् ॥३

1. A : नह्यनात्मविदः
2. A : सर्वत्रिकी॒
3. A : श्लोकः २७

अथ सप्तमं प्रकरणम्

यतः सर्वाणि भूतानि प्रजायन्ते युगागमे ।
 यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति नमस्तस्मै महात्मने ॥ १ ॥
 यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीत्येतद् गीतासु यच्छ्रुतम् ।
 सर्वक्रियाविशेषेण तदेतदिह चर्चते ॥ २ ॥
 परात् सूक्ष्माद् व्यापकाद् वाप्यनिर्देश्यात्^२ स्वप्यंभुवः ।
 जायते^३ प्रथमं शक्तिः परावाग् विश्वकारणम् ॥ ३ ॥
 प्रणवात्मा प्राणहेतुस्त्रिरूपा त्रिषु कारणम् ।
 यावत् संभवसंकल्पकवलीकृतविग्रहा ॥ ४ ॥
 यस्तस्या॑ प्रथमावेशः सा सूक्ष्मा कालसंस्थितिः ।
 यस्या॑ संवत्सरे^४ निष्ठा याऽ वायं देशसन्निधिः ॥ ५ ॥
 कालपर्यवसानैव देशसंस्थितिरिष्टते ।
 स्वरूपान्नातिरिच्येते देशकालौ परस्परम् ॥ ६ ॥
 कालो द्वादशमासानां^५ ज्ञातः संक्रमणाद् रवेः ।
 सर्वस्थदेशः स्वान्तस्थः सर्व एव तदाश्रयः ॥ ७ ॥
 सोऽपि द्वादशभागात् स बुद्ध्यादीन्द्रिययोगतः ।
 चिदा——— ॥ ८ ॥

1. A : यज्ञाने
2. A : व्यनिवेश्यात्
3. A : जायते
4. A : संवत्सरे
5. A : य
6. A : —साराता
7. A : सादेष्टः

REGISTERED

BOI MUTUAL FUND
(Principal Trustee : Bank Of India)

221648 470101418 13.00 REG.NO : 117810

SUDHA RASTOGI
MADHU PARK
RAJA BAZAR
LUCKNOW 226003

No 400483

DATA MATICS LTD.
UNIT NO. 1001,
STATE BANK BUILDING,
BANK STREET,
MUMBAI - 400 023.

IF UNDELIVERED PLEASE RETURN TO:
DATAMATICS LIMITED
UNIT : BOIMUTUAL FUND
D²PLUS SCHEME
STATE BANK BUILDING, BANK STREET
BOMBAY - 400 023.

